

ويدادى موصطافايف

جنوبى آذربايجان

مىلى شو عور

(20 جى عصرين بيرينجى ياريسيندا)

(1- جى بؤلوم)

• - بېرىنچى چاپى 1998 باكى (كىرىل اليفباسىندا)

علمى رۇداكتور: تارىخ علملىرى دوكتورو، شوكت تقى يىنوا

• - عرب اليفباسىنا اىلىك كۇچورنى: تاج احمدى (كۇلن چاپى- 2000)

• - ايتنر نۇت اوچون كىرىلدىن لاتىن و عرب اليفباسىنا كۇچورن: آچىق سۇز.

كىتابىن متنينى ، ھابىلە اتك نوتلارى، علاوہ و قانىاقلارنى كۇچورندە

تاج احمدى بىگىن كۇچوردوگو متندىن اولدوقجا ايستىفادە اولونوبدور.

آچىق سۇز

ایچینده کیلر

گیریش

بیرینجی فصیل

اون دوققوزونجو عصرین سونلاری - ایگیرمینجی عصرین اوللرینده ایران جمعیتی نین سوسیال-سیاسی ایستروکتوروندا آذربایجانلیلارین ینری

1. آذربایجانلیلارین انتتیک خصوصیتلری، انتتیک اراضیسی و سایی
2. آذربایجانلیلار جمعیتین سوسیال ایستروکتوروندا
3. اون دوققوزونجو عصرین آخیری ایگیرمینجی عصرین اولینده ایراندا میلی مونسیتلرین اوزونه

مخصوص جهتلری

بیرینجی علاوه

ایکینجی علاوه

اوچونجو علاوه

اتک یازیلاری

منبع، سند و ایستاتیسیتیک ماتریاللار

گيريش

ايران آذربايجانليلاري بييجام شكيلده غربى آذربايجان، شرقي آذربايجان، اردبيل، زنجان ويلايتلارينده و سونونجو ايله قونشو رايونلاردا ياشايلار. سايجا ايرانين ايکينجي خالقي اولان و ميلی ظولمه معروض قالان آذربايجانليلار بير نچه اون ايلليک عرضينده اوز سوسيال و ميلی آزداليغي اوغروندا موباريزه آپاريلار.

ايراندا 1978-1979-جو ايللر آنتيمونارخيست و آنتی-ايمپرياليست اينقيلايين غلبه سيندن سونرا (1979-جو ايلين سونوندا تئوكراتيک رژيمين برقرار اولماسينا قدر) آذربايجان خالقي ((بورادا و ايرملیده آذربايجان خالقي دئديکده همين خالقين ايراندا (اونون هم آذربايجان آديني داشيبان، هم ده ديگر اياالتلارينده) ياشايان حيصه سي نظرده توتولور. - علمي رنداكتور)) ميلی آزداليق و برابرليگه نایل اولماق اوچون نؤوبتي جهد گؤستردي. ايران اينقيلابي مدنيت و ديل ساحه سينده كي بير سيرا ناييلتله باخماياراق، بوتؤولوکده ايران آذربايجانليلارينا ميلی آزداليق گتيرمه دي. بونولا بنله ايران اينقيلابي آذربايجان خالقينين ميلی آزداليق حرکاتينين بير چوخ پروبلملريني اوزه چيخارميش، ميلی حياتين اينکيشافينين موعين مئيللريني شرطلنديرميشدير. بو مئيللر هر شئيدن اول ايران آذربايجانليلارينين، بوتؤولوکده آذربايجان ميلتئينين اوز معنوي و مدني حياتينا ماراغينين سون درجه آرتماسيندا اوزونو گؤسترير. باشقا سؤزله، ميلی اوزونودرک پروسسسينين سورعتلنمه سي، ميلی شو عورون اينکيشاف سوييه سينين آرتماسي اوزونو گؤسترمگه باشلاميشدير كي، بو دا چوخ ميلتلي اولکده موعين ميلتئين ميلی آزداليغا، اوز موقدراتيني تعيين ائتمگه نایل اولماق سعي نين، همين خالقين ميلت کيمي تشکول سوييه سينين چوخ موهم گؤستريجيسيدير. بونا گؤره ده آذريلن ميلتئين ميلی-آزداليق حرکاتي مسالهلريني، اونون ميلی شو عورونون وضعيتيني خصوصي اولاراق نظر دن کنچيرمه دن اؤيرنمک ثمرلي نتيجه وئره بيلمز.

دئمک لاذريمدير كي، آذربايجانليلارين ايقتيصادي، سوسيال، سياسي، مدني حياتينين، اونلارين ميلی آزداليق حرکاتينين بير چوخ جهتلري روس، کئچميش سوونت، خاريجي، او جومله دن ايران (باشليجا اولاراق آذربايجانلي) ايرانشوناسلاري طرفيندن بو و يا ديگر درجه ده موفصل اؤيره نيلسه ده، بو اثرلرده آذربايجان ميلتئينين اوز وارليغينا، منافع نين، فعاليت موتيوينه اوز موناسيبتني يا هنج عكس اولونماييب، يا دا هر طرفلي عكس اولونماييب. اونو دا قئيد ائتمک لاذريمدير كي، ميلی شو عورون مضمونو ميلتئين اوزو حاقيندا بيليلر سيستم کيمي اونون ميلی موناسيبتلر سيستمينده حقيقي وضعيتيني دوزگون (آدئکوات) يا دا يانليش (غئيري-آدئکوات) عكس ائتديره بيلر. لاکين موناسيبت کيمي گؤتورولن همين بيليلر سيستمينين خصوصيتلري چوخ حالدا ميلی آزداليق حرکاتينين خصوصيتيني موعين ائدير. باشقا سؤزله، موعين دؤور چرچوه سينده ميلی شو عورون اؤيره نيلمه سي خالقين تاريخيني، اوزو ده اونون اوزونون اوبيئکتيو رئالليغا موناسيبتني، مؤوقعی، درک ائتمه سي باخيميندان اؤيرنمک دئمدير.

اؤيره نيلن دؤورون ايگيرمينجي عصرين بيرينجي ياريبي ايله محدودلاشديريلماسي اونولا باغليدير كي، بيزيم فيکريميزجه، محض همين دؤورده آذربايجان خالقينين ميلی شو عورو مئيدانا گلش، اينکيشاف ائتميش و فورمالاشميشدير. ميلی شو عورون سونراكي وضعيتي، تظاهور فورمالاري، آذربايجان مساله سينين حلينه آذربايجان خالقينين تاريخين اينديكي مرحله سينده موختلاف ياناشمالارين اؤيره نيلمه سي آذربايجان خالقينين ميلی شو عورونون فورمالاشماسينين گؤستريلن دؤورونون تحليلي اولمادان تام و هر طرفلی اولاي بيلمز.

آذربايجانليلارين ميلی شو عورونون فورمالاشماسي مساله سي ايرانشوناسليقا خصوصي تدقيقات اوبيئکتني اولماميشدير. بونولا بنله همين مؤوضوعون بير سيرا جهتلرينه ايران جمعيتي نين سوسيال-ايقتيصادي، سياسي، معنوي اينکيشافينا، اولکده ميلی مساله يه، خصوصن آذربايجان خالقينين 1945-1946-جي ايللر ميلی-آزداليق حرکاتينا و ديگر مسالهلره حصر ائدلميش اثرلرده بو و يا ديگر

درجهده توخونولوموشدور. عومومیتله، قنید اندیلمه‌لیدیر کی، ایراندا میلی مساله کچمیش سوونت و خارجی ایرانشوناسلارین دیقیتینی اساسن آذربایجان و کورد خالقارینین 1945-1946-جی ایللر میلی-آزدلیق حرکاتیندان سونرا اوزونه جلب ائتمیشدیر. همین حرکاتدان آذر سونرا جعفر خندان طرفیندن یئرینه یئتیرلمیش دوکتورلوق دیسئرتاسیاسی آذربایجان ادبیاتیندا میلی-آزدلیق ایدئولوگیاسینین اینعیگاسینا حصر ائدیلمیشدیر. 1 دیسئرتاسیا سونرالار ایکی کیتاب شکلینده چاپ ائدیلمیشدیر. 2 مؤلیف میلی شو عورو خصوصی اولراق نظردن کچیرمیش، بو حاقدا بیر سیرا قنیدرله کیفایتلمیشدیر.

ایراندا میلی مساله و آذربایجانلیلارین میلی شو عورو مساله‌سینه م.س. ایوانوفون "ایرانسکایا رنولوتسیا 1905-1911" اثرینده توخونولور. مؤلیف آذربایجانلیلارین میلی تشکولونون باشلانقچی، میلی شو عورون اویناماسی پروسیسینین بیر سیرا خصوصیتلرینی قنید ائدیر، ایران بورژوا اینقیلابینین خالقین میلی شو عورونون اینکیشافینا تاثیرینی نظردن کچیریر. بونولا بنله، مؤلیف، گورونور، میلی شو عورون اینکیشاف درجه‌سینی بیر قدر شیشیردیر، چونکی گوستریر کی، آذربایجانلیلار هله 1908-جی ایله میلی موختاریت مساله‌سی قالدیرمیشدیلار. 3

ایراندا میلی مساله‌یه حصر اولونموش ایلیک اثر س.م. علی‌یونین مقاله‌سیدیر. 4 بو مقاله‌ده مؤلیف آذربایجانلیلارین میلی شو عورونون فورمالاشماسینین باشلانغیج مرحله‌سینین واختینی (ایگیرمینجی عصرین اولی)، اونون تظاهور فورمالارینی (مکتب، مطبوعات)، مو عین ائدیر، ش.م. خیابانی‌نین باشچیلیغی ایله 1920-جی ایل عوصیانینی میلی آزدلیق حرکاتی کیمی خاراکتیریزه ائدیر.

1970-جی ایله م.س. ایوانوفون ایراندا میلی پروسیسله حصر اولونموش اثری چاپ اولونموشدور. 5 بو اثرده ایلیک دفعه ایجمال شکلینده اولسا دا اون دوقوزونجو عصرین ایکینجی یاریسی - ایگیرمینجی عصرین 60- جی ایللرین آخیرلاریندا ایراندا میلتر و خالقارین تشکولو، اونلارین قارشیلیق مونسیتلری، میلی شو عورلارینین، او جومله‌دن جنوبی آذربایجانلیلارین میلی شو عورونون بیر سیرا خصوصیتلرینی گوسترمگه جهد ائدیلمیشدیر. مؤلیفین فیکرینه گوره، ایران آذربایجانلیلارینین میلی شو عورو اون دوقوز عصرین ایکی یاریسیندا اویناماغا باشلامیش، ایران اینقیلابی (1905-1911-جی) ایللرینده، خصوصن 1908-1909-جو ایللر تبریز عوصیانی زامانی داها دا اینکیشاف ائتمیشدیر. بونولا بنله، آذربایجانلیلار، مؤلیفه گوره، پراکتیکی اولراق آنجاق 60-جی ایللرین اورتالاریندا یوکسک اینکیشاف ائتمیش میلی شو عورا مالیک میلت کیمی تشکول تاپمیشلار. 6 بونولا علاقه دار قنید ائتمک لآزیمدیر کی، آذربایجانلیلارین میلی شو عورونون اویناماسی دؤورونون دانیشارکن، مؤلیف، آذربایجانلیلارین بورژوا سیاسی شو عورونون اویناماسینی میلی شو عورون اویناماسی کیمی قلمه وئیریر. بوندان علاوه، آذربایجانلیلارین میلی تشکولو و اونلارین میلی شو عورونون فورمالاشماسی بیر سیرا پارامترله گور، بیزیم فیکریمیزجه، ایگیرمینجی عصرین 40-جی ایللرینین ایکینجی یاریسیندا باشا جاتیر.

آذربایجانلیلارین میلی تشکولو، اونلارین میلی شو عورونون فورمالاشماسی مساله‌رینه سخنماتیک ده اولسا ب.ب. تروبتسکوی، دا توخونور. او، حاقلی اولراق بنله حساب ائدیر کی. ایران حاکیم دایره‌لرینین 20-30-جو ایللرده یئریتدیکلری آسیمیلیاسیا سیاستی، جاواب رنکسیاسی اولراق میلی شو عورون گوجنمه‌سینه سبب اولموش و آذربایجانلیلارین میلی شو عورو 1945-1946-جی ایللر میلی-آزدلیق حرکاتی دؤورونده یوکسک سوییه‌یه قالخمیشدیر. 7

ایراندا میلی-آزدلیق ایدئولوگیاسینین یارناماسی مساله‌سینی نظردن کچیرن مؤلیفلر بیر قایدا اولراق ایران جمعیتینی پولی‌ائتتیک بیر جمعیت کیمی نظردن کچیرمیشلر. بونا گوره ده دیقترلرینی ایران خالقارینین دؤولتر آراسی مونسیتلر سیستئمینده میلی-آزدلیق حرکاتینا یونلنن مؤلیفلر ایراندا کاپیتالیزمین مئیدانا گلدیگی دؤورده داخلی میلی مونسیتلر مساله‌سینی نظردن کچیرمگی تامامیله اونومتوشلار. اونلارین "ایرانلیلارین بورژوا میلی شو عورو"، "ایران میلی" 8 و س. کیمی غنیری- دقیق ترمینلر ایشلمه‌سی، بیزجه یوخاریدا قنید ائدیلمیش جهتله باغلیدیر.

ایران آذربایجانلیارینین میلی تشکولو مسالهلرینه ر.آ.سئیدوفون ایری هجملی مقالهسی حصر اندیلمیشدیر. 9 مقالهده مسالهلرینه قوبولوشو پلانیندا آذربایجان میلتنین تشکولو و اینکیشافینین موختلیف جهتلری نظردن کنچیریلیر. مؤلیف قئید ائدیر کی، 20-30-جو ایلرده جنوبی آذربایجانلیارین میلی شو عورونون فورمالاشماسی باش وئریر، حالبوکی 20-جی ایلارین اوللرینه کیمی اونلارین میلی شو عورونون هر هانسی تظاهور فورماسینی موعین ائتمک چوخ چتیندیر. 10 بیزیم فیکریمیزجه، آذربایجانلیارین میلی شو عورونون فورمالاشماسیندان دانیشارکن اونون قورولوشونو، همچین آذربایجانلیارین موختلیف طبقهلرینین نومایندهلرینین میلی شو عورونون عئینی سوییهده اولمادیغینی اونوماق اولمآذر. باشقا سؤزله میلی شو عور بیردن-بیره مؤیدانا گله بیلمز.

آذربایجانلیارین میلی شو عورونون وضعیتینه "جنوبی آذربایجان تاریخینین اوچئرکی (1828-1917) کیتابیندا دا توخونولور. کیتابدا نظردن کنچیریلن دؤور عرضینده آذربایجانلیارین میلی شو عورونون آذر اینکیشاف ائتمهسی، همین اینکیشافا مانع اولان عامللر سیراسیندا آذربایجانلیارین معنوی حیاتیندا فارس دیلینین ایشلمهسینین ثابت عنعنه سی، آذربایجان جمعیتی نین موترقی طبقهلرینین سیاسی شو عورونون اینکیشافی قئید ائدیلیر. 11

آذربایجانلیارین میلی تشکولو و میلی شو عورونون فورمالاشماسی مسالهلری ایران و او جوملهدن آذربایجانلی مؤلیفلر طرفیندن ایشیقاندیر یلمامیشدیر. عئینی وضعیت اینگیلیس دیللی ادبیاتدا دا موشاهیده اولونور. بو جهتدن ایراندا میلی مسالیه حصر اندیلمیش یئگانه اثر 12 ایستیتنا تشکیل ائدیر. مؤلیف میلی مسالهلرین وضعیتی اوبیئکتیو صورته آراشدیرماق عوضینه شاه رژیمنین رسمی ایدئولوگیاسینی، "ایران میلی" ایدئوئاسینی مودافیعه ائدیر. آذربایجان حصر اندیلمیش فصیل، "آذربایجان: ایالت یوخسا میلت؟" آدلاندیر یلمامیشدیر. میلت و دؤولتین عئینی لشدیر یلمهسی تئز یسیندن چیخیش ائدن مؤلیف آذربایجانلیارین موستقیل ائتو-سوسیال اورقانیزم اولدوغونو اینکار ائدن نتیجهیه گلیر.

خصوصن ادبیاتین قیسا خولاصهسیندن گؤروندوگو کیمی بورادا بوتؤولوکده ایران آذربایجانلیارینین میلی شو عورونون مؤیدانا گلمهسی واختی، فورمالاشما مرحلهلری، یاخود اولکهنین تاریخینین بو و یا دیگر مرحلهسینده وضعیتی موعینلشدیریلیر. همین اثرلر اوچون ایکی موهوم جهت خاراکتئر یكدیر. بیرنجیسی، مؤلیفلر میلی شو عورون وضعیتی، باشلیجا اولراق، اونون خارجی تظاهورونه اساس موعین ائتمگه چالیشمیشلار. بو یاناشما اوصولو ضروری اولسا دا، کافی دئییلدیر. چونکی میلی شو عور معنوی گئرچکلیک کیمی خالقین میلی وارلیغینی، اونون میلی منافعی عکس ائتدیرن ایدئیا، تصور و باخیشلار سیستمی کیمی آریجا اولراق موجوددور. میلی شو عورون محض همین جهتی، یعنی سوسیال یادداشتین موختلیف واسیطهلرینده اوبیئکتیولشمیش میلی شو عورون مضمونون تحلیلی نظردن کنچیریلن اثرلرده دئمک اولار کی، اونودولموشدور. ایکینجیسی، مؤلیفلر میلی شو عورو میلی مساله، اولکهنین و جمعیتین عومومی اینکیشافی و وضعیتی کونتکستینده نظردن کنچیریلر. بو یاناشما اوصولو دا ضروری، لاکین یاریمچیدیر. بنلهکی، میلی شو عورون وضعیتی سون نتیجهده آذربایجان جمعیتی نین و اونون موختلیف طبقهلرینین سیاسی، ایقتیصادی، سوسیال و س. منافعینین اؤدنیلمهسی وضعیتی ایله باغلیدیر. مسالهلرین همین جهتی ده یوخاریدا نظردن کنچیریلن اثرلرده اطرافلی شکیلده نظردن کنچیر یلمه میشدیر.

بوتون بو دئییلنلر ایران آذربایجانلیارینین میلی شو عورونو اؤیرنمگین سون درجه و اجیب اولدوغونو گؤستریر. میلی شو عور میلتن معنوی فعالیتینین اساس جهتلرینی موعین ائدن موهوم عاملدیر. اودور کی، خالقین سیاسی، ایقتیصادی، مدنی و س. تاریخی ایله یاناشی، اونون میلی شو عورونون تاریخی ده اؤیره نیلمه لیدیر. خالقین اؤزونه مخصوصلوغو، باشقا خالقلارا مونا سبیتی، موستقیل یاشاما قابیلیتی معنوی عامل کیمی میلی شو عورا سؤیکه نیر.

بیرینجی فصیل

اون دوققوزونجو عصرین سونلاری - ایگیرمینجی عصرین اوللرینده ایران جمعیتی نین

سوسیال-سیاسی ایستروکتوروندا آذربایجانلیلارین یئری

میلی شوعورون اؤیرهنیلمهسی سوسیال-انتتیک اورقانیزمی سیستمیمی نظرندن کنجیرمگی طلب اندیر. فئودال خالقین بورژوا میلتنه چئوریلیمهسی، اونون دیگر سوسیال-انتتیک اورقانیزملردن تجرید اولونماسی، بیر تام کیمی داورانیشی، یاخود فونکسیاسی همچنین میلی شوعوردا دا عکس اولونور. میلی شوعورون مضمونون، خصوصیتلرینین و نهایت قورولوشونون درکی و ایضاحی اینعیکاس اوبیئکتینین اؤزونون ایستروکتورونون، اونون محیطله قارشیلیقلی موناسیبتینین تحلیلی اولمادان غئیری- مومکوندور. اوبیئکتین ایستروکتورونون تحلیلی، اونون اؤز محیطینه موناسیبتی سیستمین بوتؤلوجلونون درکینین و اونون بیر بوتؤو کیمی داورانیشی یاخود فونکسیاسینین ایضاحینین اساس آچاریدیر.

دئییلنلردن بئله نتیجه چیخیر کی، آذربایجان انتتیک بیرلیگینی هم اؤز آرارلیندا قارشیلیقلی علاقه ده اولان کومپوننتلر سیستمی، هم ده ایران جمعیتی نین چوخمیلتلی ایستروکتوروندا یاریم-سیستمیمی اؤیرنمک ضروریدیر. باشقا سؤزله آذربایجان خالقینین میلته چئوریلیمهسی مسالهلری، اونون دیگر انتتیک بیرلیکلره موناسیبتی، بونلارین ایران آذربایجانلیلارینین شوعوروندا اینعیکاسی، اؤیرهنیلن اوبیئکته سیستم-ایستروکتور منتودونون تطبیق اندیلیمهسینی شرطلندییر. بوندان چیخیش اندهرک بیرینجی فصیلده ایران آذربایجانلیلارینین سای، انتتیک اراضیسی، آذربایجان اهالی سینین سوسیال- ایستروکتورو و بورادا انتتیک بیرلیکلرین یئری، آذربایجانلیلارین ایران جمعیتی نین سوسیال-سیاسی ایستروکتوروندا تمثیل اولونما درجهسی و میلی موناسیبتلرین بیر سیرا جهتلری نظرندن کنجیریلیر.

1.- آذربایجانلیلارین انتتیک خصوصیتلری، انتتیک اراضیسی و سای

آذربایجانلیلار ایرانین ان چوخسایلی انتتیک بیرلیکلریندن بیرینی تشکیل اندیرلر. اون دوققوز عصرین آخیریندا - ایگیرمینجی عصرین اوللرینده روس و خارجی مۆلفلر آذربایجانلیلاری تورک، تورک-تاتار، بعضی تورک-مونقول آدلاندیریردیلار. همین مۆلفلر اؤز انتتوقرافیک و اولکەشوناسلیق سپکیلی اثرلرینده آذربایجان خالقینین سوسیال-اقتصادی اینکیشافین موعین سوییهسی، سوسیال دوزومون فورماسی (یاخود حیات طرزی)، یئرلشمهسین اراضی خصوصیتلری، انتتونیملرین مۆوجودلوغو ایله شرطلنن داخلی انتتیک ایستروکتورونو قئید اندیرلر. آذربایجانلیلار، اوتوراق و یاریم-کۆچری حیات طرزی سوروردولر. آذربایجانلیلارین آذر بیر قیسمی یاریم-کۆچری حیات طرزی کنجیریدی. آذربایجانلیلار گئنیش بیر اراضیده مسکوندورلار. بو اراضی گئنیش زولاق شکلینده شیمال- غربدن شرقه طرف اوزاناراق مرکزی ایرانا قدر چاتیر. آذربایجانلیلار همچنین آداجیقار شکلینده (دیسپئرس) اولکهنین موختلیف رایونلاریندا، موختلیف شهرلرده یاشاییردیلار. حیات طرزینین و یایلمانین خصوصیتلری آذربایجان خالقینین انتتیک ایستروکتورونو موعین اندیریدی. آذربایجانلیلار بیغجام شکلده مسکونلاشمیش اساس کومپوننتدن علاوه همچنین چوخسایلی سوبانتتوس یاخود انتتوقرافیک قروپلاردان عیبارت ایدیلر. بئله قروپلارین بعضیلری اؤز انتتونیملری ایله آذربایجانلیلارین بیغجام حالدا یاشادیغی اراضیده ده مۆوجود ایدی. بورادا اونلار دیگر اهالیدن اساسن بیرگه حیاتین تشکیلینین فورماسی و انتتونیمله فرقلنیردیلر. بوندان علاوه ادبیات دا قئید اندیلن چوخسایلی انتتونیملر چوخو داغیلماقدا اولان یاریم-کۆچری طایفالارین کچمیش عوضولرینین انتتیک شوعورونون یئگانه تظاهور فورماسی اول

بیلمزدي. بئله كي، اننتیک پروسئسلي تدقیق ائدن مؤلفلردن بیرینین عقیدهسینه گؤره، طایفا-قبیله قورولوشونون داغیلماسی میلی (اننتیک) شعورون ضعیفلهمهسی و غیری-موعین سببه کسب انتمهسینه سبب اولور. همین مؤلیف گؤستریر کی، میلی (اننتیک) شعور ان ضعیف شکیلده خالقا (نارودنوست) اؤزونو گؤستریر. 1 مسالهنین بو جهتینی نظر دن کئچیریلن دؤورده موعاصیرلرین قئید اننتیکلری معلومات اساسیندا نینکی بو و یا دیگر سوبئتوسون، همچنین بوتؤلوکده آذربایجانلیلارین سایینی موعین ائدرکن گؤز اؤنونده ساخلاماق ضروریدیر.

بئله کی، ک. سمیرنوو یأذیردی: تورک ائلمنتینین چوخو سیاحتچیلر طرفیندن تورک-تاتار آدلاندیریلیر، چونکی ایندی شهر اهالیسی طرفیندن حتا تامامیله اونودولموش طایفا بؤلگوسونو موعین انتمک چوخ چتیندیر. "2 حیات طرزینده، سوسیال دوزومده، یاییلمانی خوصویتلرینده، اننتونملرده، اننتیک شعورداکی موختلیفلیگه باخمایاراق ایران آذربایجانلیلارینی دیل، معنوی مدنیت بیرلیگی، میلی خاراكتترین بیر چوخ عونصورلری، منشا بیرلیگی بیرلشدیریردی. آذربایجان اننتیک بیرلیگینین بیر چوخ خوصویتلرینین ساخانیلماسی و گوجلنمهسی شرطلریندن بیر ایستر اساس بیغجام یاشایان اهالینین، ایسترسه ده اننتوقرافیک قروپلارین داخیلی اننتیک قاریشماسی ایدی.

بئله کی، قارچورلو، کنگرلی اننتونیمی ایله تانیان اننتیک قروپلارا آذربایجاندا، خوراساندا، تئهران رایونوندا؛ بایاتلارا آذربایجاندا، عجم ایراقیندا (مرکزی ایران)، خوراساندا؛ افشارلارا اولکهنین بیر چوخ رایونلاریندا؛ شاهسونلره آذربایجاندا، پایتاخت رایونوندا، زنجاندا، فارس ویلایتینده راست گلینیر. قاشقایلارین ترکیبینه کانقلی، خلج (اونلار اساسن مرکزی ایراندا مسکوندورلار)، بایات، کارایی (اساس اننتیک اراضیلری خوراساندا) و س. راست گلینیر. آذربایجان سوبئتوسلارینین و اساس بیغجام اهالینین بو جور قاریشماسی آذربایجان دیلینین دیالکت خوصویتلرینین، معنوی مدنیتین، عادت و عنعنه لرینین فرقینین آذرماسینا سبب اولوردو و بو دا اساس وئری کی، ایران آذربایجانلیلارینی روس و خاریجی مؤلیفلر کیمی واحید اننتیک بیرلیک کیمی قبول ائدک.

اؤیره نیلن دؤور عرضینده ایراندا اهالینین سیاھی یا آلینماسی کئچیریلمهسه ده بیر سیرا روس و خاریجی مؤلیفلر هم اولکه اهالی سینین، هم ده آیری-آیری اننتیک بیرلیکلرین سایی حاقیندا موعین رقمئر ثبت انتمیشلر. بئله کی، اون دوققوز عصرین آخیرینا یاخین ایران آذربایجانلیلارین سایی 1 و 2 ملن (میلیون). نفر، ایگیرمینجی عصرین اوللرینده - 7، 1-2 ملن نفر، یاخود اولکه اهالی سینین 20 فایضه قدری کیمی قئید ائدیلمیشدیر. (باخ. علاوه نؤمره 2) گؤستریلن معلوماتلار تقریبی، ایختیاری حسابلامالارا و فرضیه لره اساسلانیر و بورادا آذربایجانلیلارین سایی غیری-ایختیاری اولراق آذردیلا بیلر، چونکی بو رقملرده، بیزه بئله گلیر کی، آذربایجاندان کنرادکی چوخمیلتی شهرلرین آذربایجانلی اهالی سینین سایی اؤز عکسینی تاپمیشدیر. آذربایجانلیلار ایرانین بیر چوخ شهرلرینده یاشاییردیلا. و بئرا یأذیردی: ایراک (مرکزی ایران - و.م.) شهرلری تورکلر، کوردلر، یهودیلرله و سایی اننتیاریله او قدر ده ایران منشالی بورژوازییا ایله مسکونلاشمیشلار. "3 ایرانین موختلیف رایونلاریندا موختلیف واختلاردا اولموش موختلیف مؤلیفلرین معلوماتینا گؤره آذربایجانلیلار قزوین 4، رشت 5، تئهران 6 کیمی نیسبتن ایری و سولطاناباد، گلپایگان، خونسار، کرمانشاه 7 کیمی کیچیک شهرلرده، استرآباد، قوم، ساوه، شیرآذر و س. شهرلرده یاشاییردیلا. بوندان علاوه، اولکهنین شمال رایونلاریندان، خوصوصن آذربایجاندان گئدن کاسییکارلارین سایینین چوخالماسی ایله باغلی اولراق ایران آذربایجانلیلارین موعین حیصهسی خاریجده، اساسن روسیا و تورکیهده ایدی. بوتون بونلار گؤستریر کی، آذربایجانلیلارین سایی یوخاریدا قئید ائدیلن معلوماتلاردا عکس اولوندوغوندان خئیلی چوخ ایدی. آذربایجانلیلارین سایینین بوگون اهالینین 1/4-دن 1/3-نه (دؤورده بیردن اوچده بیرینه) قدرینی، حتا بوتون اهالینین 1/3-دن (اوچده بیریندن) چوخونو تشکیل ائدیگینی تصدیق انتمک داها عدالتلی اولاردی.

دئییلنر دولاییسی ایله آذربایجانین اهالیسی و ایالتده یاشایان آذربایجانلیلارین سایی حاقینداکی معلوماتلارلا تصدیق ائدیلا. اون دوققوز عصرین سونو ایگیرمینجی عصرین اوللرینده آذربایجاندا 1/4-2 ملن نفر یاشاییردی. (باخ. علاوه نؤمره 3) بو حالدا اگر اولکه اهالی سینین سایی 8-6 ملن نفر 8 قبول ائتسک، آذربایجانین اهالیسی بوتون اهالینین 1/4-دن 1/3-نه قدرینی تشکیل ائدیلا.

بیر قدر سونرالارا عاید معلوماتا گۆره آذربایجان اهالی سینین 80 فایزدن چوخونو آذربایجانلیلار تشکیل اندیردیلر. بوندان علاوه، بوتون ایران آذربایجانلیلارینین و آذربایجاندا یاشایان آذربایجانلیلارین سایینین موقایبسه سی گۆستریر کی، آذربایجانلیلارین 1/3-ای قدری آذربایجاندا کناردا یاشاییردی.

گۆستریلن فاکتورلار آذربایجانلیلارین ائتتیک شوعورونون موعین سوییه سینی شرتلندیریردی. بو باره ده ایران و ایلیک نؤوبه ده آذربایجانلی مؤلیفلرین آیری-آیری قئیدلری اساسیندا موحاکیمه یوروتمک اولار. دنمک لآذریمدیر کی، اؤیرمنیلن دنورده فارس دیللی ادبیات ایرایین ائتتیک بیرلیکلری حاقیندا هئج بیر دقیق معلومات ثبت ائتمیر. بونولا بئله بعضی مؤلیفلرین آیری-آیری قئیدلری اساسیندا آذربایجانلیلارین داخلی ائتتیک قورولوشونو برپا ائتمک اولار. بو معلوماتلار گۆستریر کی، آذربایجان ائتتوسو خارجی منبعلرده قئید ائدیله ائتتیک واحیدلردن عیبارت ایدی. خارجی مؤلیفلرین معلوماتلاریندان فرقلی اولاراق فارس دیلینده اولان معلوماتدا گۆستریلن ائتتیک قورولارین سای و ائتتیک اراضیسی حاقیندا تام معلومات قئید ائدیلمه میس، آنجاق ائتتویم و هر هانسی بیر قوروپون مسکون اولدوغو رایون گۆستریمیشدیر. بئله کی، یئرلی مؤلیفله گۆره ایراندا تورکلر، قاجارلار، افشارلار، بایاتلار، قاشقالار، شاهسونلر و دیگر ائتتیک قورولار یاشاییردی. قاجارلارین تاریخی و طایفا-قبیله قورولوشو گنیش شکیده عکس اولونموشدور. 9 افشارلارین تاریخی، قبیله قورولوشو 10 و مرکزی ایراندا یئرلشن شاهسونلرین ائتتیک اراضیسی حاقیندا دا بیر سیرا معلومات واردیر.

نه حاکیم قاجار سولاله سی حاقیندا یادریلمیش چوخسایلی یادریلار و کیتابلاردا، نه ده افشارلار حاقیندا الیآذرماسی شکلینده اولان تاریخده ایرانین دیگر آذربایجانلیلاری حاقیندا معلومات قئید ائدیلمه میس. اگر قاجارلار و افشارلار حاقیندا یادریلمیش کیتابلاردا آنجاق بو طایفالارین تاریخی و حیاتی تصویر ائدیلمه دیسه، آذربایجانلیلارین اساس حیصه سینین یعنی آذربایجاندا یاشایان آذربایجانلیلارین تاریخی آذربایجانا، تبریزه دایر ایران مؤلیفلری طرفیندن یادریلمیش کیتابلاردا 11 اؤز عکسینی تاپیردی.

لاکین سونوجولار آذربایجانلیلارین منشایی، دیلی، مدنیتی باره ده تصور یاراتمیردی، بونا گۆره ده آذربایجان آذربایجانلیلاری ایله- قاجارلار، افشارلار و س. آراسینداکی علاقه اچیلیردی، بو دا ایراندا بوتون آذربایجانلیلارین ائتتیک بیرلیگینی قبول ائتمگی چتینلشدیریردی و هم آذربایجان آذربایجانلیلارینین شوعوروندا، هم ده "تورک" ائتتونیمی نین ایشله دیلمه سینده اؤز عکسینی تاپیردی.

آذربایجانین اؤز تاریخی اولان آیریجا بیر اؤلکه اولدوغونا و ایرانین طالعه نده چوخ عصرلر عرضینده، خصوصن ایسلام دینی قبول ائتدیریلدیکن سونرا آپاریجی رول اوینادیغینا، اؤلکه نین دیگر رایونلاری ایله ایقتیصادی علاقه لرینین ضعیف اولدوغونا، دنمگی دیگر آذربایجانلیلارلا دا علاقه لرین ضعیف اولدوغونا گۆره آنجاق ویلايته یاشایان آذربایجانلیلار آراسیندا وطنپرورلیک، تاریخی شوعور، میلی خاراکتئر، آذربایجان دیلی، ادبیاتی، مدنیتی چوخ اینکیشاف ائتمیشدیر. نادیر میرزه یآذیردی: "آذربایجاندا کناردا یاشایان هر بیر شخصی، حتا هیندیستاندا بئله یاشاسا، اراکی (مرکزی ایراندا ویلايت - عراق عجم - و.م.) آدلاندیریرلار." 12 ایلیک نؤوبه ده آذربایجان آذربایجانلیلارینی بیلدیرن تورک ائتتونیمی نین ایشلمه سی ده آذربایجانین قئید ائدیله ن خوصوصیتلری ایله باغلی ایدی. یوخاریدا گۆستریلدیگی کیمی، بوتون ائتتوقرافیک قورولار آذربایجان دیلینده 13 دانیشیر، اؤزلرینی تورک ائتتوسونا منسوبیتینی درک ائدیردی، قاجارلار حاقیندا تاریخ کیتابلاری اساسیندا دنیه بیلریک کی، اونلار همچین اؤزلرینین تورک منشایی نین درک ائدیردی؛ بوتون بونلار باخمایاراق اونلار اؤزلرینی ایراندا واحید تورک ائتتیک بیرلیگین عوضو کیمی درک ائتمیردی، اؤزلرینی بو و یا دیگر ائتتیک قوروا عاید ائدیردی؛ میلی شوعورون بو وضعیتی ائتتونیملرین ثباتلی لیغی ایله ده ساخلانیلیردی. باشقا سؤزله دنسک، همین ائتتوقرافیک قورولار یاخود سوبنتوسلار اؤزلرینی منشا و دیل جهتدن تورک سانسالار دا، ایرانین واحید تورک ائتتوسونون عوضولری حساب ائتمیردی. بو، تورک، قاجار، افشار، شاهسون، قاشقای ائتتونیملرینین مستقل ائتتونیم کیمی ایشلمه سی ایله ده تصدیق ائدیله ر. ایراندا "ایران تورکلریندن سؤز دوشنده آذربایجان باشا دوشولوردو."، 14 ناصرالدین شاه 1894 -جو ایله یول قئیدلرینده گۆستریمیشدیر کی، مرکزی ایرانین (عراق عجم) زمینجان و عاقیل آباد رایونلاریندا یاشایان اهالی "آذربایجان تورکلری کیمی" تورک دیلینده دانیشیر، و تعجوبونو

بیلدیرمیشدیر کی، بو تورکلر بو رایونلارا نه واخت و کیم طرفیندن گئیریلیمشیلر. 15 یوخاریدا آدی چکیلن نادیر میرزه ده آذربایجان تورکلرینی ایرانین دیگر تورکلریندن فرقلندیریر و اونلاری اؤز طایفا ائتتونیملری ایله آدلاندیریر. او، "آذربایجان تورک طایفاسی (خالقی)" 16، "قاراگۆزلو طایفاسی" 17 و س. تئرمینلری ایشلهدیر.

بنله لیکله، هم ایرانلیلارین، هم ده جنوبی آذربایجانلیلارین نظرینده ایالتده یاشایان آذربایجانلیلار منشا و دیل جهتدن تورک ایدیلر، دنمهلی آذربایجان تورک اولکهمسی ایدی.

هله اون یئددینجی عصرده یآذریلب اون دوققوزونجو عصرده هیندیستاندا چاپ اولونموش فارس ایضاطلی لوغتی نین مؤلیفی، آذربایجانلی م.حسین آذربایجان توپونیمی تورک دیلی اساسیندا ایضاح ائتمیشدیر: آذر - یوکسکلک و بایغان - بؤیوک آداملار؛ 18 عئینی و بیر قدر تکمیل لشمیش پاناشما دیگر آذربایجانلی، گلهجک شاه محمدین موعلیمی میرزه محمد کریم طرفیندن یآذریلمیش ایضاطلی لوغته اؤز عکسینی تانمیشدیر. 19

اون دوققوزونجو عصرین ایکینجی یاریسیندا ایراندا بیر چوخ تحصیل گۆرموش آداملار دا عئینی جور فیکیرلشیردیلر. بونو "نامه دانشوران ناصری" کیتابینین ترتیبچیلرینین عربدیلی تاریخی اثرلرده ثبت ائدیلمیش بیر لیتفویستیک تئرمینه موناسیبتلری تصدیق ائدیر. بنله کی، مشهور تاریخی یاقوت حموی اؤز اثری "ارشاد" (1 جیلده، س. 173-174) ابو سعید سامانینین "نسب" کیتابیندان بیر پارچانی وئیریر. بو پارچادا تانیمیش آذربایجان عالیمی - اون بیرینجی عصرین فیلولوقو، کیچیک سوریا قصبه سی میرالماندا بؤیوک عرب شاعیری و فیلولوقو ابولعلا معرینین یانیندا تحصیل آلان خطیب تبریزین دیندن اونون تبریزدن گلمیش همیترلیسی ایله گۆروشو حاقیندا دا- دانیشیلیر. بورادا خطیب تبریزی آذربایجان اهالی سینین دیلینی آذری آدلاندیریر. 20

یوخاریدا آدی چکیلن کیتابین ترتیبچیلری همین تئرمینی، گۆرونور آذربایجانداکی موجود ائتتولیفویستیک شراپتدن چیخیش ائدهرک تورک دیلینی بیلدیرن تئرمین کیمی قبول ائتمیشلر. اودور کی، همین حادیه نی شرح اندرکن اونلار قئید ائدیرلر کی، گویا ابولعلا معرینین خطیب تبریزین اؤز همیترلیسی ایله هانسی دیلده دانیشماسی باره ده سوالاتی خطیب تبریزی جاواب وئرمیشدیر: "بو، تورکلرین دیلیدیر". 21

بوندان علاوه آذربایجانلیلار "تورک" تئرمینی آلتیندا ایران و ایلك نؤبهده آذربایجان آذربایجانلیلارینی باشا دوشوردولر. اؤزلرینی عثمانلی ایمپریاسی تورکلریندن فرقلندیرمک اوچون، اونلاری "رومی" یاخود "عثمانی"، اونلارین تورک دیلینی ایسه "عثمانی" یاخود "ایستامبولی" آدلاندیریردیلر. 22

بنله لیکله، "تورک" ائتتونیمی اون دوققوزونجو عصرین آخیرلاریندا ایران آذربایجانلیلارینین و ایلك نؤبهده آذربایجان آذربایجانلیلارینین سوی آدی ایدی. دیگر آذربایجان سویتنوسلاری ایسه، اؤزلرینی دیل و منشاجه تورک حساب ائتسه لر ده، واحید، مستقیل تورک (آذربایجان) ائتتیک بیرلیگینین بیر حیصه سی حساب ائتمیردیلر. بوتون بونلار آذربایجان ائتتیک بیرلیگی چرچیوه سینده باش وئرن و مضمون اعتباری ایله موختلیف خاراکتئر داشییان ائتتوسوسیل پروسئسلره او یغون ایدی. ایرانین آذربایجان ائتتوسو اوچون یا میلی تشکول (آذربایجان)، یا خالق فورماسینا کئچید (اوتوراق حیاطا کئچمیش طایفالاردا)، یا دا سوسیل دوزومون قبیله فورماسی و یا یاریم کؤچری حیاط طرزینین ساخلانماسی خاراکتئریک ایدی. هم ده پروسئسلر اراضی جهتدن لوکال لاشمیشدیر. واحید ائتتیک شو عور و سوی آدینین اولماسینا ایران جمعیتینده کاپیتالست موناسیبتلرین مئیدانا گلیب اینکیشاف ائتدیگی بیر دؤرده آذربایجانلیلارین اؤزلرینین سوسیل ایستروکتورو، اونلارین چوخمیلتلی ایران دؤولتینده یئری و وضعیتی ده تاثیر ائدیردی.

2. آذربايجانليار جمعيتين سوسيال ايستروكتوروندا

اون دوققوزونجو عصرين سون رويونون اعتبارن ايران دنيا كاپيتاليست امتيعه موباديله سينه داها گننيس شكيلده جلب انديلي و بونون تاثيري ايله اولكده پول-امتيعه مونسيتلري مئيدانا گلير كي، بو دا اولكهنين كاپيتاليست يولو ايله اينكيشافينا شرايط يارادير.

اون دوققوزونجو عصرين آخيري نا ياخين آذربايجان اوزونون جوغرافي و ايستراتژي موقعي سايه سينده دنيا امتيعه موباديله سينه داها فعال صورتده جلب اولونموشدور. آذربايجاندا رنگيونال باذرارين فورمالاشماسي باش وئرير، ايلتين پايئاختي تبريز شهري ايرانين تيجارت درو آراسينا چئوريليردي: بورادا خارجي اولكلرين تيجارت فيرمالارين تيجارت شؤعه لري. ايرانين ديگر رايونلاريندان اولان ايش آداملاري، همچنين اولكهنين ديگر رايونلاريندا مئيدانا گلنيمش بانك جمعيتلرينين شؤعه لري، يئرلي تبريز بانكي يئرلشيريدي. خارجي اولكلرله تيجارتين آرتماسي، آذربايجان تاجيرلرينين اولكهنين حوددلاريندان كناردا فعاليت گؤسترمگه باشلامالاري، باذرارين اكنچيلىك، باغچيلىق، حئيواندارلىق و كوستار (ال ايشلري) صنايعي نين بعضي ماللاري ايله دولورولماسينا سبب اولوردو. كند تصروفاتي محصوللارينين بير امتيعه كيمي آرتماسي تورپاق مونسيتلرينده باش وئرن دگيشيكليلكلرين اساس سببي ايدي. همين واختا قدر ايراندا تورپاقلار دؤولتين (خالصه)، مسجيدلرين (وقف)، ايري خانلار و فنودالارين، همچنين دؤولت ياخود حربي خيدمت موقابيلنده اوز مواجيبيني موعين ميقداردا كندلرين گليريندن آلان تيولدارلارين اينده ايدي. خارجي تيجارتين گننيشلنمسي ايله تورپاغن امتيعه لشمسي گولنميش، تورپاغن موقتي و ديگر مولكيت فورمالارينين خصوصي مولكيت چئوريلمسي، تورپاقلارين حاكم طبقه لرين امتيعه تصروفاتي ايله داها سيخ باغلي نوماينده لري خئيرينه يئنين بؤلونمسي منيلي مئيدانا گلنمشدير. همچنين تورپاق صاحيبي نين پول-امتيعه مونسيتلرينه بيرباشا داخيل اولماسي، تاجيرلرين اوز كاپيتالارين تورپاغا قويماسي نتيجه سينده عئني آدامين شخصينده تورپاق صاحيبي و تاجيرين بيرلشمسي پروسسي ده گنديريدي.

همين دگيشيكليلكلرين مئخانيزمي ل.ف. تيقرانو و طرفيندن موفقيتله گؤستريلميش، 23 بو دگيشيكليلكلرين بعضي عونصورلري آتريپت طرفيندن تصوير انديلميش، 24 نهايت همين مساله كچميش سوونت، 25 خارجي تدقيقاتچيلار طرفيندن هر طرفلى صورتده اؤيرنيلمشدير.

بيزيم مقصديميز هم كاپيتاليزمدن قاباكي سوسيال ايايستروكتوردا، هم ده جمعيتين قورولوشوندا مئيدانا گليب اينكيشاف ائتمكده اولان كاپيتاليست كومپوننتلرده ائتنيك جهتي نظردن كنجيرمكدير. باشقا سؤزله دنسك، فنودال جمعيتي نين كاپيتاليست جمعيتينه چئوريلمسي پروسسي نين يئني يارنامقا اولان سوسيال كومپوننتلرين فورمالاشماسينا، همين كومپوننتلرده ايرانين موختلاف ائتنيك بيرليكلرينين تمثيل اولونماسي باخيميدان - بو جهت فورمالاشماقا اولان ميلتين ميلي مئيللرينين تظاهورونده اولدوقجا موهم رول اويناير - تاثيري مساله سيني موعين ائتمك لادريمدير. بئله ليكله، فنوداليزمدن كاپيتاليزمه كچيد دؤورونون باشلانقيجيندا (اون دوققوزونجو عصرين آخيرلاري) بوتؤولوكده ايران جمعيتي و او جومله دن آذربايجان ائتتوسو آشاغيدايكي سوسيال ايستروكتورا ماليك ايدي:

- تورپاق صاحيبلري: ايري: خانلار - طاييفا باشچيلاري، ياريم فنودال مولكدارلار، عالي روحانيلرين نوماينده لري، ايري تاجيرلرين بير حيصه سي، عالي مأمورلارين نوماينده لري؛

- اورتا: خانلار - قبيله باشچيلاري، ياريم فنودال مولكدارلار، صرافلار، مأمورلار، روحانيلرين، بورژوازي بيانين نوماينده لري؛

- خيردا: خانلار، بيگلر، صنعتكارلار، خيردا مأمورلار، روحانيلرين آشاغي طبقه لرين نوماينده لري، كنديلر؛

- تورپاقسيز كندليلر-ايجاردارلار؛

- بورژوآذربيا: ايري (او جوملهن تورپاق صاحيبلرينين بير حيصهسي) تيجارت و بانك بورژوآذربياسي؛ اورتا؛ خيردا (صنعتكارلار، دوكاندارلار و س.).

- موزدلو: ايشچيلر ياخود مئيدانا گللكده اولان پرولتاريات؛

- ضيالييلار-دؤولت مامورلاري، روحانلارين بير حيصهسي، ظابطلر، حكيملرين، موعليلرين، ياراديجي ضيالييلارين جوزي بير طبقهسي.

چوخ حاللاردا دقيق سوسيال فرقين (ديفنر نسياسيا) موجود اولماماسينا باخمايلاق گؤستريلن سخمي جمعيتين سوسيال ايستروكتورونون اساسي كيمي قبول ائتمك اولار.

موجود معلوماتلار اساسيندا آذربايجاندا جمعيتين ايستروكتور كومپوننتلرينين ائتيك منسوبيتيني، آذربايجانلارين ويلايتدن كناردا همين ايستروكتوردا تمثيل اولونما درجهسيني موعين ائتمگه سعي اندهجگيك.

1. تورپاق صاحيبلري:

آذربايجان

بيزيم اليميزده آذربايجاندا بوتون كاتاقوربيادان اولان تورپاق صاحيبلرينين سايب و ميلي منسوبيتي حاقيندا موستقيم معلومات يوخودر. بونونلا بئله موجود ادبياتدان چيخيش اندهرك ايلانده تورپاق صاحيبلرينين ميلي منسوبيتي حاقيندا موعين تصور ياراتماق مومكوندور. ايلانده نومينال دا اولسا ماكو، خيردا آواجيق، نمين خانليقلاري موجود ايدي، خانلار همچنين قاراجادا، مارا، ارديبلده، سولدوزدا و ب. يئرلرده ده وار ايدي.

ماكو خانليغيندا تورپاقلار يئرلي خانلارا و يئرلي منشالي ديگر شخصلره مخصوص ايدي.

ايگيرمينجي عصرين اوللرينده قئيد انديلير كي، "ماكودا كنار [تورپاق] صاحيبلري يوخودر..." 27

بوندان علاوه، خان عابلهسينين بعضي عوضولري ياخود خانين قوهوملاري كناردا تورپاق ساحهسي اله انديرديلر. بئلهكي،ماكولو محمد پاشاخان ماكو خانليغينا داخيل اولمايان، اونا تابع اولمايان و كوردلره مسكون اولان و 14 كنددن عيبارت اولان اليند (علي اند) ماحاليني حؤكومتدن ساتين آلميشدير. 28

آواجيق خانليغي توركيه ايله سرحدين ياخينليغيندا، بايآزديدن جنوبا طرف يئرلشيب، 30 كنددن عيبارت ايدي و قاراپاقلار لا بيرليكه آبريم طيفاسيندان اولان ايرثي صاحيبكارلار طرفيندن ايداره اولونوردو بورادا جمعي 400 آذربايجانلي عابلهسي ياشايبيردي. 29

نمين خانليغي بيلگنج، آستارا، اوجارود و ارشاق ماحاللاريندان عيبارت ايدي كي، تورپاقلاري يئرلي خانلارا مخصوص ايدي. لकिन، خان قبيلهسینه منسوب اولمايان خصوصي شخصلرين كندلري و تورپاقلاري ساتين آلماسي نتيجهسينده ارشاق ماحالي همين خانليغين تركيبيندن چيخميشدير» 30

سولوز ماحالیندا اساسن اون دوققوزونجو عصرین 20-جی ایللرینده بورا کؤچموش قاراپاقلار یاشاییردی. همین ایللرده بو رایون تاخت-تاجین واریتی، آذربایجانین والیسی عباس میرزیه مخصوص ایدی. او، همین ماحالی تیبول کیمی قاراپاقلارا وئریش و اونلاری دوولته وئرگی وئرمدن آدراد ائتمیشدیر، موقابیلینده قاراپاقلار اؤز حسابلارینا حربی خدمت اوچون 400 نفرلیک سوواری دستهسی تشکیل ائتمهلی ایدیلر. **31**

اون دوققوزونجو عصرین اوللرینده سولوزدا جمعی 123 مالیکانه وار ایدی و 8000 حیعتدن عیبارت ایدی بونلاردان 2000-ای کوردلرین ایدی. **32**

آذربایجانین یاریم کؤچری شاهسون قروپلارینین اؤز یایلاق و قیشلاقلاری وار ایدی. ل.ف. تیقرانوو شاهیدلیک ائدیر کی، اردبیلده شاهسونلرین میسکین طایفالاری یایلاق (ساوالان)، قیشلاق (موغان) - زونالاریندا و کؤچ بوللاری بویونجا (ساوالان-ارشاق) عادتین هر بیر 10-15 اوتوراق حیعتدن عیبارت اولان 1-5 کنده مالیک ایدیلر. بو کندلرین ساکینلری آذربایجانین اوتوراق اهالی سینین ان کاسیب طبقه لریندن بیغیلیردی. **33** گر نظره آلساق کی، میسکین طایفاسی 40 قبیله دن عیبارت ایدی، اونا همین قبیله لر کوللکتیو صاحبکار کیمی 40-دان 200-ه قدر کند، یاخود 400-دن 600-ه قدر حیعته صاحب ایدیلر. بو تورپاقلار دا تیبول کیمی وئرلیر یاخود شخصی مولکیت کیمی باشقالارینین اینه کنجیردی. **34**

آذربایجانین عالی روحانیلرینین نوماینده لری ایری تورپاق صاحبینه چئوریلیردی. آذربایجاندا روحانیلر، او جومله دن عالی روحانیلر آذربایجانلیلاردان عیبارت ایدی. **35** مثلا، موجهید میرزه باغیرین خلفلرینین بوتولوکده 430 کندی وار ایدی. **36** موظف الدین شاه اؤز گوندلیگینده اؤز حرکت مارشروتو بویونجا - آذربایجانین شرق سرحدیندن روسیا ایله سرحده یئرلشن جولفا منطقه سینه قدر یئرلشن کندلرین صاحبیلرینین آدینی قئید ائتمیشدیر. همین شخصلر سیراسیندا آذربایجانین حاجی میرزه ایمام جومعه، نظام العلماء، میرزه کریم آغا ایمام جومعه، حاجی میرزه آغا موجهید و ب. کیمی تانینمیش روحانیلرینین آدلاری قئید ائدلمیشدیر. **37**

ایری-ایری خانلار ایری تورپاق صاحبیلری ایدیلر. مثلا رحیم خان قاراجاداغا 10 ایل عرضینده 100 کند اله کنجیرمیشدیر. **38** همچین ماراغا خانی صمد خان شجاع الدوله، مرند خانی شجاع نظام، خالخال، اورمو خانلاری و ب. ایری تورپاق صاحبیلری ایدیلر. تانینمیش اورمییه عایله لرینین نوماینده لریندن اقبال الدوله، امیر نظام افشار، حاجی عزیز خان امیر تومن و ب. آدلارینی قئید ائتمک اولار. ایری تورپاق صاحبیلری آراسیندا ولیعهدین سارای خیدمتچیلرینین بعضیلری ده وار - ایدی. مثلا آذربایجان والیسی محمد علی نین (1896-1906). میر آخورو حاجی صدرالملکون 300 کندی وار ایدی. **39**

آذربایجاندا قالیب یاشایان قاجار شأندالارینین بعضیلری، او جومله دن ولیعهدلر ایری تورپاق صاحبیلری ایدیلر.

بنله کی، مظفر الدین میرزه نین سالماسدا مولکلری وار ایدی، او شاه اولاندا (1896-1906) اوغلو محمد علی میرزه یه توی ائتمک عرفه سینده پولو اولمادیگی او جون همین مولکلری ساتمالی اولموشدو. **40** خیاو و میاندواب شهرلری ده موظف الدین میرزه نین مولکلری ایدی. **41**

ایمام قولو میرزه اورمییه گؤلونون صاحبی ایدی. **42** مرند شهری محمد علی میرزه نین آروادینین مولکو ایدی. **43** قاجار شأنداسی فرمان فرمانین دئمک اولار کی، بوتون مولکلری آذربایجاندا ایدی و ایله 400 000 تومن (700 000 مانات) گلیر کئیریردی. **44**

آذربایجانین ان بویوک تورپاق صاحبیلریندن بیرلی ولیعهد، آذربایجانین والیسی محمد علی میرزه ایدی. **45**

يئني تورپاق صاحابيلرين ميلی ترکیبی حاقیندا دانیشارکن آشاغیداکی قئید ائتمک لآذیمدیر. تبریزدن، اورمیهدن، اردبیلدن و س. شهرلردن اولان تاجیرلر و مأمورلار آراسیندا چیخیش تورپاق صاحابیلری میلتهجه اساسن آذربایجانلیلاردان عیبارت ایدی.

کوردلرین بیغجام یاشادیغی اورمییه ویلایتینده، موکرو کوردوستانیندا کوردلردن ایری تورپاق صاحابیلری وار ایدی. آیسورلار، یهودیلر و اثرمنیلر آراسیندا ایری تورپاق صاحابیلری یوخ ایدی. تکجه آذربایجاندا، گیلاندا تورپاق مولکیتی اولان نوفوذلو مالیهچیلر تومانیانس قارداشلاری ایستیتنا تشکیل اندیردیلر. 46 بونولا یاناشی، آذربایجانلیلارین تورپاق مولکلری کوردلر، آیسورلار، اثرمنیلر یاشایان کندلری ده احاته اندیردی. تورپاقلارین بیر حیصهسی خارجی و ایلك نؤوبده روسیا تبعه لرینین ایله کئچیردی و اونلارین سایی بیرینجی دونیا موچار بیهسی باشلانانا قدر آرتماقدا ایدی. 47

غئیری-یئرلی عونصورلر-فارسلار حاقیندا آشاغیداکیلری قئید ائتمک لازیمدیر: ولیعهد سارایی ایله یاخیندان باغلی، ولیعهدین شاهلیغی زمانی بو علاقه لری ساخلامیش ایری-ایری شخصلر حاکیم ائلیتانی ترکیبینه یوکسک مؤوقیه مالیک ایدیلر، بئله شخصلر، البته آذربایجاندا تورپاق مولکلرینه صاحیب اولماق ایمکانینا مالیک ایدیلر. موجود معلوماتا اساسن فارسلارین آذربایجانین فئودال-مولکدار صیغی ترکیبینه کی خصوصی چکیسینی تعیین ائتمک چوخ چتیندیر. ایگرمینجی عصرین اولینده قئید ائدیلمیش کی، "قاراداغدا، مثلا تنهران اعیانلارینین، تبریز تاجیرلرینین، ولیعهدین اوزونون و ب. مولکلری وار ایدی." 48

هرچند "تنهران اعیانلاری" سوز بیرلشمهسی آنجاق فارسلا عاید دئییل، بونولا بئله بیز بئله بیر فیکری قبول ائده بیلریک کی، آذربایجاندا فارس تورپاق صاحابیلری وار ایدی و اونلار ایالتده ایری تورپاق صاحابیلرینین عمومی سایندا جوزی فایز تشکیل اندیردی. بئله لیکله، آذربایجاندا تورپاق صاحابیلری همین ایالتین ساکنلریندن، ایلك نؤوبده آذربایجانلیلاردان عیبارت ایدی.

ب) ایرانین دیگر آذربایجانلیلاری

ائتیک باخیمدا زنجان ماحالی آذربایجاندا هئج نه ایله فرقلمیردی، حتا اهالینین ائتیک ینکجینس لیگینه گوره آذربایجاندا اوستون ایدی. لاکین موافیق معلوماتین اولمادیغینا گوره بیر معنالی طرزده بو ماحالدا دا ایری تورپاق صاحابیلرینین آذربایجانلیلاردان عیبارت اولماسینی تصدیق ائتمک اولمادر، هرچند بو ماحالدا ایری آذربایجانلی فئودالارین اولدوغو معلوم دور. بئله کی جاهانشاه خان امیر افشار زنجانین ایری و نوفوذلو فئودالی ایدی، اونون مولکلری خمسه-همدان-گروس ویلایتلری بویونجا اوزانمیشدی. 49

آذربایجانلیلارین یاشادیغی دیگر رایونلارا گلینجه، بورادا یاشادیقلاری رایوندا آسیلی اولمایارق یاریم-کؤچری طایفالارین یایلاق و قیشلاقلارینی احاته ائدن اوز تورپاقلاری وار ایدی. بئله کی، ان ایری آذربایجان (تورک) طایفاسی اولان قاشقایلارین فارس و لوریستان ویلایتلرینده گنیش اراضیلری وار ایدی کی، اونلار همین اراضی داخلینده کؤچ اندیردیلر. دئییلنلر همچین دیگر یاریم-کؤچری طایفالار: اینانو، نفر، باهارلی، باصری (خمسه طایفا ایتیفاقی ترکیبینه)، ممسنی طایفاسینین ترکیبینه اولان آغاجری، بیجاجی (خوراسان)، افشار (کیرمان و بلوچستاندا)، شاهسونلر (مرکزی ایراندا) اوچون ده دوغور دور. مرکزی ایراندا شاهسونلرین کؤچ اراضیلری ساومدن قزوینه قدر اوزانیردی.

معلوم دور کی، یاریم-کؤچری طایفاسی اوتوراق حیاتا کئچدیگجه، اونون اراضیسی و ایلك نؤوبده قیشلاقلار طایفانین مولکیتینه چئوریلیردی و طایفادا باش وئرن سونراکی ترانسفورماسیالار طایفا و قبیله باشچیلارینین ایری تورپاق صاحابیلرینه چئوریلیمه سین، طایفانین سیراوی عوضولرینین طایفا باشچیلاریندا آسیلیغی نین یئنی فورمالارینا سبب اولوردو. دئمه لی، ایری-ایری آذربایجان یاریم-کؤچری و ائتیک قروپلار چرچومه سینده ایری تورپاق صاحابیلری آذربایجانلیلاردان عیبارت ایدی. بئله کی، ایری تورپاق صاحابیلری سیراسیندا کئچیش قارگوزلو طایفاسینین کئچیش باشچیلاریندا اولان نصیر-الملکو گؤستریمک اولار، همدان ویلایتینین یاریسی اونون مولکو

ایدی، 50 بایات طایفاسیندان اولان بایاتلار عایله‌سی ده اراک ویلایتینده بؤیوک تورپاق مولکلرینه مالیک ایدی. تورپاق صاحیبلری آراسیندا اولکهنین موختلیف رایونلاریندا، خصوصن شیمالی ایراندا گنیش تورپاق ساحلرینه مالیک قاجار سولاله‌سینین عوضولری اهمیتلی طبقه تشکیل اندیردی.

نهایت بیر اؤیره‌نیلیمه‌میش فاکتی قنید ائدک. جنوبی آذربایجاندا اولوب تئهراندا یورد-یووا سالمیش آذربایجانلیلار مرکزی ایراندا تورپاق ساحلری الده ائتمکله اورتا و ایری تورپاق صاحیبلرینه چنوریلر دیلر. بئله‌کی، موظف الدین شاهلا تئهرانا گلمیش ساری حکیملرین باشچیسی حکیم-الملک مرکزی ایراندا گولوستان و ورامینی، خوراساندا فریمانی اؤز مولکو ائتمیشدیر. فیروزآباد سید ایروانی‌یه باغیشلانمیشدیر. 51 بیزده اولان معلوماتا اساسن دئییه بیلرک کی، آذربایجاندا اولان بعضی حربچیلر ده مرکزی ایراندا تورپاق ساحلری الده اندیردیله. 52 بئله‌لیکله، ایالتدن کناردا آذربایجانلیلارین یاشادیگی رایونلاردا ایری تورپاق صاحیبلری، گورونور، اساسن آذربایجانلیلاردان عیبارت ایدی.

2- بورژواذرییا:

(آ) آذربایجان

اون دوققوزونجو عصرین سونلاریندا آذربایجانین دنیا کاپیتاللیست تصروفات سیستمینه جلب ائدیلمه‌سی فؤدال جمعیتی نین ایستروکتوروندا یئنی عونصورون - بورژواذرییانین مئیدانا گلمه‌سینین اساس سببلریندن بیر ایدی. خارجی، قیسمن، داخلی تیجارتین آرتماسی یئنی تاجیر طبقه‌سینین مئیدانا گلمه‌سینه شرايط یارادیردی. آذربایجان بورژواذرییاسینین فعالیتینده خارجی تیجارتین اوستونلوک تشکیل ائتمه‌سی بورژواذرییانین ایستروکتور خصوصیتی و فعالیتینین میقیاسینی موعین اندیردی. ایالتده ایستحصال اولونان کند تصروفاتی ماللاری ایله خارجیده تیجارتله مشغول اولان آذربایجان تاجیرلری اولکه خارجیده نیسبی مستقیل طبقه تشکیل اندیردی. آذربایجان تاجیرلری تورکیه، یونانستان، روسیا، آلمانیا، فرانس، یاخین و اورتا شرق اولکلری ایله گنیش تیجارت اندیردیله.

اولکهنین داخلینده تیجارتله مشغول اولان آذربایجان بورژواذرییاسی سؤزون گنیش معناسیندا خارجی بورژواذرییانین واسیطه‌چیسی رولونو اویناییردی، چونکی یئرلی ماللار ایالت و اولکهنین تیجارتینده ایکینجی درجه‌لی رول اویناییردی. تبریز. شهرین اوزون مدت خارجی ماللارین بوتون اولکهنیه خصوصن شیمال رایونلارینا بؤلوشدورولمه‌سینین اساس مرکزی اولماسی سایه‌سینده آذربایجان بورژواذرییاسی اولکهنین شیمال رایونلارینا دا نوفوذ اندیردی. اولکهنه خارجی و داخلی تیجارتین خصوصیتلری ایله باغلی اولراق تبریزده خارجی فیرمالارین شؤعه لری، ایرانین تیجارت-بانک جمعیتلرین شؤعه لری، اولکهنین دیگر رایونلاریندا تاجیرلر توپلاشمیشدیله. لاکین، هم خارجی، هم ده ایران تاجیرلری ایلك نؤبه‌ده موختلیف تشکیلات و رایونلارین نوماینده‌سی رولونو اویناییردیله و آذربایجاندا تیجارتله جوی میقیاسدا مشغول اولوردولار. آذربایجانین تیجارت بورژواذرییاسینین اساس حیصه‌سینی یئرلی ائنتیک بیرلیکلرین نوماینده‌لری، ایلك نؤبه‌ده آذربایجانلیلار تشکیل اندیردیله، بئله‌کی، ایران بورژواذرییاسینین یارانماغا باشلادیگی دؤرده میلی ترکیبینی آریجا تدقیق ائتمیش ایرانشوناس ر. سئییدوف یادیردی کی، روس کیرو-بورج بانکیندا بؤیوک مبلغه کرئدیت آلانلار سیراسیندا آذربایجانلیلار بؤیوک اکثریت تشکیل اندیردیله. کرئدیت آلانلارین ایکینجی و اوچونجو قروپوندا دا آذربایجانلیلار اوستونلوک تشکیل اندیر، ایکینجی یئرده ایسه اثرمنیلر دوروردو. 53

خارجی فیرمالارین شؤعه لری ایله اوغورلا رقابت آپارماق، خارجی کاپیتاللا قارشی موباریزه ائتمک مقصدی ایله آذربایجان بورژواذرییاسی تیجارت، بانک جمعیتلرینده بیرلشمگه تشبوت اندیردی. 1887-جی ایلهده تبریزده حاجی مهدی کوزه‌کونانی و قارداشلاری

همچنين حاجي سئيد مورتضى صراف طرفيندن "اتحاديه" آدلي بانك جمعيتي تشكيل انديدي. همين جمعيت تئزليكله اوز نوفوذونو تبريز باذراريندا مؤحكملنديدي. سونرالار بو جمعيت ج.كاستللي فيرماسي ايله بيرلشدي و او، جمعيتين فاكتيكي موديرينه چئوريلدي. بو بيرلشميش جمعيتده "تبريزين بوتون ايري ايش آدمالاري ايشتيراك انديرديلئر." 54 بو جمعيت سيكه خاناني گوموشله تجهيز اندير پول مؤحكيرليگي ايله مشقول اولور، اينگيليس شاهنشاه بانكينين تبريز شو عبهسي ايله گوجلور رقابت آپايردي 55 و 15 ايل فعاليت گؤستر ميشدير.

آذربايجاندا يئرلي بورژوازييا آذربايجانلييلاردان باشقا همچنين ائرميلر، يهوديلر و فارسيلاردان عيبارت ايدي و بونلار ائرميلر ايستيتنا اولماقلا، ايلتين ايقتيصادي حياتيندا ائله بير اهميتلي رول اويناميرديلار. مثلا، يهوديلر ميباندواب قصبه سينده تيجارته اساس رول اوينايرديلار. 56

فارسيلار گلينجه اونو دنمك لآزيمدير كي، اولار آذربايجان بورژوازياسي تركيبينده چوخ جوزي مؤوقيه ماليك ايديلر.

ب) ايرانين ديگر آذربايجانليلاري

بيزيم ايختياريميزدا ايرانين ديگر رايونلاريندا ياشيان آذربايجانلييلاردان عيبارت بورژوازييا حاقيندا هنج بير معلومات يوخودور. لاکين، آذربايجانلييلارين بير سيرا ياييلما و حيات طرزي خصوصيتلريني نظره آلاق، ايديعا انده بيلريک كي، خوراسان (خصوصن مشهد شهري)، ايفسافهان، شيرآذر، تهرآن، همدان و س. و يلايت و شهرلرده ايرانين ديگر آذربايجانلييلارين عيبارت موعين بورژوا طبقهسي مؤوجود ايدي. بئله كي، تيجارت و بانك ايشلري ايله خوراسان، مركزي ايرانين، اولكهنين جنوبونون اوتوراق آذربايجانلييلارينين، شهري آذربايجانلييلارين نومابندهلري مشقول اولاييلردي. بونولا بئله، آذربايجانلي بورژوازيياييين بو قيسي حاقيندا آيري-آيري فرضيهلردن باشقا موعين بير شئي دنمك چوخ چتيدير. بورادا اونو قئيد ائدك كي، يوخاريدا دئييلديگي كيمي آذربايجانلان اولان بورژوازيياييين اولكهنين شيماليندا و پايختادا موعين نوفوذون وار ايدي. بونولا باغلي اولاراق ر.سئييدوف يآذيردي كي، تهرآندا و اولكهنين شيمال رايونلاريندا (انزلي، بندرگز، مشهد): "آذربايجان منشالي بورژوازييا اهميتلي، ياخود آپاريجي مؤوقيه ماليك ايدي. هم ده ايري بورژوازيياييين عالي دسته سينده آذربايجانلييلار گؤركملي يئر توتوردو. 57

ايران كآذراك (قزاق) بريقاداسينين تعليم ايشلري اوزره موديري، روس ظابطي، پولكونيك ب.كوسوقوسكي (1894-1903)، 1897-جي ايله اوز گونده ليگينده 1891-1892-جي ايل ايراندا اينگيليس تنبهكي اينحيسارينا قارشى باش وئرميش تنبهكي عوصيانينين تشكيلاتچيلاريندان بيرى، آذربايجانلي حاجي مالک-التجارين رولونا توخوناراق يآذيردي: "حاجي ملك تيجار، اولدوقجا مشهوردور، چوخ وارلي تاجيرلردن (چوخو آذربايجانلي اولان) عيبارت ايري نارتيياسى (تهرآندا - و.م.) واردير. 58

دئييلنر گؤسترير كي، تهرآندا جنوبي آذربايجانلييلاردان عيبارت موعين تاجير طبقهسي واردير. اولاردان بعضيلرينين آدينى قئيد ائتمك اولار.

حاجي عبدل-رزاق اوسكويي موظف الدين شاهلا تهرآنا گلگيش و اورادا تيجار تخانا آچميشدير. ناصر الدين شاهين حاكميتي ايللرينين سونلاريندا ماقآذرا كيمي تانينميش حاجي محمد اسماعيل تهرآنا كؤچموش و ايستانبول ايله هر طرفلي تيجارت ائتمگه باشلاميشدير. 59

موظف الدين شاهين (1896-1906) حاكميت دورونون اوللرينده تبريزين تانينميش تاجيري و صرافي حاجي مير احمد مرتضوى تهرآندا صرافليق شو عبه سي آچميش و آتاسينين اولوموندن بير نچه ايل سونرا تهرآنا كؤچموشدور. 60

ايفسافهانين ايري كومئرسانتلاري سيراسيندا حاجي سئيد ابو طاليب تبريزينين آدي قئيد ائديلميشدير. 61

1898-جی ایلده تهراندایارادیلیمیش "شیرکت عمومی امتعه ایران" ادلی ایری بانک جمعیتی نین ترکیبینه (جمعی 17 نفر) یوخاریدا آدی چکیلن حاجی عبدل رزاق اوسکوییدن باشقا تبریز صرافلاری حاجی فرج، حاجی باغیر، مشهدی حاجی آغا صراف، حاجی لطفعلی نین ده آدلاری قنید ائدیلمیشدیر. 62

بنله لیکله، آذربایجان بورژوازیسینین تیجارتچی و دیگر طبقه لری اساس اعتباری ایله آذربایجانلیلاردان و آذر بیر درجه ده ایرانین دیگر ائتتیک بیرلیکلرینین نوماینده لریندن عیبارت ایدی.

آذربایجاندا ایرانین غیری- میلتریندن اولان بورژوا طبقه سی آذربایجان بورژوازیسینین مؤوقعینه خاریجی بورژوازیسیا نیسبتن چوخ آذر تاثیر ائدیردی. خاریجی بورژوازیسینین تاثیرینین گوجلنمه سی ایران جمعیتی نین حیاتیندا موختلیف جور رول اوینایان تیجارت علاقه لرینین گنیشلنمه سی ایله باغلی ایدی.

بیر طرفدن بو علاقه لرین گنیشلنمه سیندن ایری و اینکیشاف ائتمیش اولکلر شو عورلو صورتده یئرلی ایستحصالین گنیشلنمه سی و اینکیشافینین، کاپیتال بیغیمی و اونون صنایعه قویولوشونون قارشیسینی آماق مقصدی ایله ایستیفاده ائدیردیلر، دیگر طرفدن بو علاقه لر اولکده خاریجی نوفوزون گوجلنمه سینده ماراغی اولان خصوصی کومپرادور طبقه نین مؤیدانا گلمه سینده شرایط یارادیردی. کومپرادور بورژوازیسینین - خاریجی تاثیرین واسیطه چی سینین - مؤیدانا گلمه سی خاریجی تضییقی و بونا یاردم ائندله قارشی چئوریلیمیش بورژوازیسیا داخلی موباریمه سبب اولوردو.

1900-جو ایلده خاریجه سفری زامانی موظف الدین شاه یول اوستو تبریزده دایانمیش و بورادا تبریز تاجیرلرینین نوماینده هنیاتینی قبول ائتمیشدیر. نوماینده هنیاتینه موراجیعت ائدرک شاه اولناری تیجارتین اینکیشافی اوچون داها عزمه موباریمه آپارماغا، خاریجیلرین تضییقی آلتیندا گئری چکیلیمه گه چاغیرمیشدی. تیجارتی "اولکهنین روحو" آدلانیران شاه ایران تیجارتینین خاریجیلرین الیندن گئری آلماسینین ضروریلگی قنید ائتمیشدیر. 63

"اینگیلتره و روسیایان ایرانین تیجارت-پول کاپیتالینین نوماینده لری ایله رقابتی نین نتیجه سی - ر.سئیدوف یأذیر - اون دوققوزونجو عصرین سونو ایگیرمینجی عصرین اوللرینده میلی بانک ایشینین بؤحرانی، آیری-آیری صرافلارین و تیجارت-بانک اولرینین وار- یوخدان چیخماسی و موقلیس لشمه سی اولدو." 64 هم خاریجیلرین تضییقی نین گوجلنمه سی، هم ده تیجارتین اینکیشافی، تورپاق موناسیبتلرینده کی دگیشیکلیکلر ایلک نؤوبه ده زحمتکش لرین سوسیال-اقتصادی وضعیتینده عکس اولونوردو.

- گنیش زحمتکش طبقه لر

ایلکین تحلیل آپارمادان تصدیق ائده بیلریک کی، آذربایجاندا اساس طبقه لر یئرلی ائتتیک بیرلیکلرین نوماینده لریندن و ایلک نؤوبه ده آذربایجانلیلاردان عیبارت ایدیلر. زحمتکش طبقه لرین خراکتئر جهتی اوندان عیبارت ایدی کی، بو محیطده یارانان یئنی ایستروکتور کومپوننتی - مؤیدانا گلکده اولان پروولنتاریات، (آذربایجاندا کاسییکارلیغا گئندلرین ساینین دورمادان آرتماسی ایله باغلی اولراق) اساسن ایالتدن کناردا: جوزی بیر حیصه سی خزر دنیزینین جنوب- غرب ساحیلینده (بالیق و تگه لری) و روسیا ایمپریاسینین جنوب رایونلاریندا- شیمالی آذربایجاندا و زاقافقآذربایادا فورمالاشیردی. بالیق صنایعینده چالیشان فهله لرین و اولکهدن خاریجه گئدن کاسییکارلارین چوخو آذربایجانلی ایدی. 65

موختلیف ایستاتوسلو طبقه لر آراسیندا مأمورلار، ضیالیلار - بوروکراتییا دوروردو.

سوسیال باخیمدان بوروکر اتیانین یوخاری طبقه لری حاکیم دایرملر، آشاهی طبقه لری زحمتکنش طبقه لره یاخینلاشیردی. بونولا بنله مولکو مأمورلار، یاخود بوروکر اتیبا موعین و دایم تکرار ایستحصال اولونان بیر طبقه کیمی نیسیب موسقیل لیگه مالی کدیر و دنمه لی اونون بیر سیرا خصوصی کاستا منافی واردر و اولارین بو منافی تامین ائتمگه یؤنلمیش سعیی بو و یا باشقا شکیده جمعیتین حیاتی نین بوتون طرفلرینه تاثیر ائدیر. چوخمیلتی دؤلته گلدیگده، بورادا بوروکر اتیبا طبقه سینین عوضولرینین میلی منسوبیتی آذر رول اوینامیر. بیز هم آذربایجان، هم ده ایران میقیاسیندا ایران جمعیتی نین اوستقوروم یاریم-سیستم لرینده آذربایجانلیلارین یئرینی موعین ائتمگه چالیشاجاغیق.

بنله لیکله، آذربایجاندا ایداره ائدیجی سیستمین ائتیک ترکیبی نه ایله سنجیلمیردی؟

1828-جی ایلهده روسیا و ایران آراسیندا تورکمنچای صلح موقاویله سینین ایضالانماسیندان سونرا آذربایجانین ایالت ایستاتوسو و اونون ایداره اولونماسینین خاراکتئری موعین ائدیلمیش اولدو.

دیگر ایالتلردن فرقی اولاراق آذربایجان هله 1805-جی ایلهده ولیعهدین جانیشین لیک ایالتی اعلان ائدیلمیش و بو ایستاتوس قاجار سولاله سینین حاکیمیت دؤورونون آخیرینا کیمی ساخلانمیشدیر. آذربایجانا حاکیم-والی همیشه ولیعهد تعیین ائدیلمیشدی. ولیعهدین اولمادیگی دؤورده (هله آنادان اولمایاندا)، یاخود شآذر دانی اوشاقلیق ایللرینده بو وظیفه موقوتی اولاراق دیگر قاجار شآذر دالاری تعیین ائدیلمیشدی. ولیعهد والی صیفتی ایله آذربایجانا کلیب ایران تاخت-تاجینا صاحب اولانا قدر بورادا قالیردی.

آذربایجانین ایداره سینین اؤزونه مخصوصلوغو اوندان عیبارت ایدی کی، ایرانین دیگر ایالت و ویلایتلریندن فرقی اولاراق بوتون اولکه کیمی بو ایالت ده آنجاق قاجارلارین اؤزلری طرفیندن ایداره اولونوردو. بو عنعنه فورمال اولاراق 1925-جی ایله کیمی ساخلانسا دا، عملده بیرینجی ایران اینقیلابی ایللرینه (1905-1911) کیمی، 1907-جی ایلهده ولیعهد، آذربایجانین والیسی محمد علی میرزه شاه اعلان اولونانا قدر داوام ائتمیشدیر.

جدول نؤمره 1-ده (علاوه 1) 1828-1941-جی ایللر عرضینده آذربایجان والیرینین سای و میلی منسوبیتی گؤسترلمیشدیر. جدولن گؤرونوگو کیمی 1828-1906-جی ایللر عرضینده آذربایجان آنجاق قاجارلار طرفیندن ایداره اولونموش و والیردن بنشی ولیعهد ایدی.

1906-جی ایله قدر قاجار شآذر دالاری آذربایجان (بوتون ایالت و ویلایتلرده اولدوغو کیمی) بیر قروپ عالی مأمورلارین کؤمگی ایله ایداره ائدیردی. بونلارین آراسیندا پیشکار آیریجا موقعه مالیک ایدی. پیشکار ایالتده سیاسی، مالی و س. وضعیتیه مسؤل اولوب مرکزین تعیین ائدیلمیش و ولیعهد تابع ایدی.

بونولا بنله پیشکارین رولو و نوفونو چوخ زامان قاجار شآذر داسینین شخصی کئیفیت و باجاریغیندان آسیلی ایدی. والی آذریاشلی (مثلن 9 یاشلی موظف الدین میرزه) یاخود گنج اولاندا (17 یاشلی ناصر الدین میرزه)، والی اؤز-اؤزونه ایشدن اوزاقلاناندا (رکن الدوله اردشیر میرزه)، ایالتی ایشده پیشکار تکباشینا ایداره ائدیردی. لاکین والی فعالیت، ایراده، موسقیل لیک کیمی کئیفیتلره مالیک اولاندا (عباس میرزه نایب-السلطنه، بهرام میرزه و محمد علی میرزه) پیشکار اؤز اساس فونکسیاسینی، یعنی والینین ایراده سینین یئرینه یئتیرمک فونکسیاسینی یئرینه یئتیردی.

سیاهیدان گؤرونوگو کیمی (علاوه بیر، جدول 2) 1828-جی ایلدن 1906-جی ایله قدر پیشکار وظیفه سینین 20 نفر شخص توموشدور؛ بونلاردان 5 (یاخود 6) نفری آذربایجانلی (4-قاجار، 1 یا 2 - یئرلی آذربایجانلی)، اوچ نفری کورد ایدی، بیر نفرین میلیتینی تعیین ائتمک مومکون اولمادی، قالانلاری فارس ایدیلر. بو وضعیت قاجار عنعنه سی ایله ایضاح اولونور. بنله کی، عنعنه یه اویقون اولاراق بیرینجی ناظیر (صدراعظم) اساسن سولاله عوضولریندن تعیین ائدیلمیردی. بو قایدا او قدر آردیجیل اولماسا دا پیشکارین

سؤچلمه‌سینده ده گۆزلهنیلیردی، اؤزو ده پیشکارلارین تعیین اندیلمه‌سینده باش ناظر اساس رول اویناییردی. بیر قایدا اولاراق ایری و عیانه‌لریندن چیخب باش ناظر وظیفه‌سینی توتان شخصلر اؤز عایله‌سینین مؤوقعینی هر واسیطه ایله گنیشلندیرمگه و مؤحکم‌لندیرمگه چالیشر و یوکسک وظیفه‌لره اؤز یاخین قوهوملارینین تعیین اولونماسینا سعی اندیردیلر.

بوتؤولوکده ایالتده مرکزی حاکیمیتی نه قاجار سولاله‌سینی تمثیل ائدن و تئز-تئز دگیشدیریلن پیشکار، موعین درجه‌ده بورادا، او جومله‌دن، ولیعهد طرفیندن احتیمال اولونان مرکز دن قاچما میئلرینی نؤیتر لاشدیریردی. پیشکار و یئرلی اهلینین قارشیلیق مونسابیتی اؤزونه- مخصوصلوغو ایله سجه‌لندیردی. بو مونسابیتلر یئرلی وارلی طبقه‌لرین مرکز قارشی یؤنلیمیش سعی‌لرینده تظاهر ائدن صینیف‌داخیلی کونفلیکتلر مئیدانا گلرکن میلی چالار کسب اندیردی. بئله حاللاردا وارلی طبقه‌لر یاخود عالی روحانلر پیشکارا قارشی موباریزه گنیش طبقه‌لر دن (ایلیک نؤوبه‌ده تبریزده شهر طبقه‌لری)، اولارین وطن‌ورولیک حیس‌لریندن گنیش ایستیفاده اندیردیلر. پیشکارین فعالیتی گنیش طبقه‌لرین موعین منافعینی تامین ائتمگه یؤنه‌لنده و همین طبقه‌لر طرفیندن مودافیه اولوناندا اونون میلی منسوبیتی هئج بیر رول اوینامیردی.

ایالتده ان یوکسک، اؤزو ده گلیرلی و نوفدلو وظیفه‌لر دن بیر ی مالیه ایدار‌ه‌سینین ریسی وظیفه‌سی-پیشکار- مالیه یاخود وزیر مالیه ایدی.

دؤولت خیدمتینین اجرایی اونون قارشیسیندا هم دولتین هم ده یئرلی اهلین حسابینا وارلانماق اوچون گنیش ایمکانلار آچیردی، بو دا گنیش ناراضیلیغا سبب اولوردو.

آشاغیدا (علاوه بیر، جدول 3) ایالتین 1848--جی ایلدن 1928\1929-جو ایله قدر دؤور عرضینده مالیه ایدار‌ه‌سینین ریسلرینین تام اولمایان سای وئرلی. باش مالیه مأمورلاری حاقیندا معلومات تام اولماسا دا، دئییه بیلیک کی، اولار، اساسن، فارس‌لاردان عیبارت ایدیلر.

ایالتین عالی اینضیباطی مأمورلاری سیراسیندا همچنین خارجی ایشلر ناظرلیگینین ایالتده اساس نوماینده‌سی اولان کارگوزار وظیفه‌سینی ده قئید ائتمک لازیمدیر. کارگوزار خارجی کونسوللارین ایشتیراکی ایله ایران و خارجی تبعه‌لرین، ایران تبعه‌سی اولان موسلمان و غیری-موسلمانلارین مونسابیتلری ایله باغلی مسالهلری حل ائدیر، خارجی ویزا وئرلیه‌سی مسالهلری ایله مشغول اولوردو. کارگوزار خارجی ایشلر ناظرلی طرفیندن تعیین اولونور و نومینال اولاراق والیه تابع ایدی. کارگوزارین شخصی وارلانماق اوچون موختلیف سو- ایستیفاده ایمکانلاری وار ایدی. پیشکار، مالیه ریسی کیمی کارگوزار دا اؤز "گلیرینین" بیر حیصه‌سینی اؤزوندن یوخاریلارلا بؤلوشدوروردو.

آشاغیدا آذربایجان کارگوزارلارینین سای وئرلی. (علاوه بیر، جدول 4) جدولدن گؤرونوگو کیمی، کارگوزارلار حاقیندا کیفایت قدر اطرافلی معلومات توپلاماق مومکون اولمادی. بونونلا بئله آیدیندیر کی، 14 کارگوزاردان 7 آذربایجانلی، بیر ی فارس‌دیر، او بیرلرینین میلّیتینی دقیق موعین ائتمک مومکون اولمادی. لاکین راضیلاشماق اولار کی، اولاردان 4-او یقین کی فارس ایدیلر. بو احتیماللا راضیلاشماق، اوندان دئییه بیلیک کی، آذربایجانلیلار و فارس‌لار همین وظیفه‌نین وئرلیگی منفعتی اؤز آراریندا بؤلوشدوروردولر.

ایراندان اینگیلیسلر طرفیندن خانقین-تئهران-بوشیر (1862-1865) تئلفون خطینین چکیلمه‌سی و بو خطین تبریز و جولفایا قدر اوزادیلماسیندان (1868) سونرا اولکهنین ایداره سیستمینده داها بیر حؤرمتلی (پرئستیژ) وظیفه - ایالت و ویلایتلرین مرکزینده تئلقراف ریسی - ریسی تئلقراف وظیفه‌سی مئیدایا گلیمشدر. بو، جمعیتین اینضیباطی و سیاسی سیستمینده ایری وظیفه‌لر دن بیر ی ایدی. تئلقراف ریسی تکجه اونا حواله اندیلمیش تصروفاتین ایشه قابیل‌لیگینی، اعتبارلی رابیطه نی تامین ائتمک مسالهلری ایله دئییل، هم ده ایالت و

ویلايتدە ایجتیماعی، سیاسی حیاتا نظارت ائدن، لاکین رسمی صورتده مؤوجود اولمایان سیاسی اورقانون اساس نومایندهسی یاخود ریسی ایدی و بئرلرده حاکیمیت اورقانلاری باشچیلارینین غئیبتینده اولارین وظیفهسینی یئرینه یئتیریردی. بونا گوره ده بو وضعیفه اولدوقجا حورمتلی و قییمتلی ایدی. آشاغیدا آذربایجان تئلقراف ریسلرینین تام اولمایان سیاھیسینی وئریریک. (علاوه بیر، جدول 5) جدولن گوروندوگو کیمی بو وظیفهیه هم آذربایجانلیلار، هم ده فارسلا تعیین اولونوردو.

آذربایجانین یوخاری اینضیباطی مأمورلارینین میلی ترکیبی حاقیندا داها گنیش تصویره مالیک اولماق اوچون موختلیف منبعلر اساسیندا بیر سیرا ایالت و ماحاللارین حاکیملری حاقیندا ترتیب ائدیلمیش جدوللری ده نظر دن کئچیرمک لازیمدیر.

بنلهلیکله، 1833-جو ایلدن 1906-جی ایله قدر اربیل اوزره سیاھیدا (علاوه بیر، جدول 6) 21 آدامین آدی قئید ائدیلمیشدیر. بونلاردان 13 آذربایجانلی (7-قاجار)، 1 یاخود 2 نفری کورد، 1 نفری فارسدیر، 5-6 نفرین میلیتی موعین ائدیلمهیب.

1848-جی ایلدن 1906-جی ایله قدر اورمییه ویلایتی نین 17 حاکیمی اولموشدور: بونلاردان 12 نفری آذربایجانلی (8 نفری قاجار)، 1 نفری فارس ایدی، 4 نفرین میلیتی موعین ائدیلمهیب. (علاوه بیر، جدول 7)

1850-جی ایلدن 1906-جی ایله قدر خوی اوزره سیاھیدا 18 نفر قئید ائدیلب: بونلاردان 11 نفری آذربایجانلی (8 نفری قاجار) ایدی، قالانلارین میلیتی موعین اولونمامیشدیر. (علاوه بیر، جدول 8)

موختلیف دورلرده زنجان ماحالینین آذربایجانین ترکیبینه اولماسی و اونون ائتیک یئکجینس آذربایجانلی اهالیسینی نظره آراق همین ماحالین حاکیملرینین سیاھیسینی دا ترتیب ائتیک. 1848-جی ایلدن 1906-جی ایله قدر زنجانین 17 حاکیمی اولموشدور. بونلاردان 14 نفری آذربایجانلی (12 نفری قاجار)، 1 نفری کورد ایدی، 2 نفرین میلیتی آیدینلاشدیرماق مومکون اولمادی. (علاوه بیر، جدول 9)

بنلهلیکله، ایالتده بئرلی حاکیمیه باشچیلیق ائدن 67 نفر دن 28 نفری آذربایجانلی (ایک نوبهده قاجار)، 24 نفری فارس، 3 نفری کورد ایدی، 15 نفرین میلیتی موعینلاشدیریلمهیب.

4 ویلایت و ماحالین 73 حاکیمیندن 49 نفری آذربایجانلی (35 نفری قاجار)، 2 یاخود 3 نفری کورد، 2 نفری فارس ایدی، 18 یاخود 19 نفرین میلیتی موعین ائتمک مویسر اولمادی.

بوتولوکده، بیز آذربایجانین 140 اینضیباطی مأمورونون آد و سوی آدینی موعین ائتمیشیک. بونلاردان 74 نفری آذربایجانلی (اساسن قاجارلار)، 26 نفری فارس، 5 و یا 6 نفری کورد ایدی 33 یا 34 نفرین میلیتی دقیق موعینلاشدیریلمهیدی. گوروندوگو کیمی، بوتولوکده ایالتین اینضیباطی مأمورلاری ایچریسینده اساسن قاجارلار لا تمثیل اولونموش آذربایجانلیلار اوستونلوک تشکیل ائدیردیلر. فارسلا اساسن، ویلایت ایدارهسینده، آذربایجانلیلار هم ایالت ایدارهسینده، هم ده ویلایت و ماحاللارین ایدارهسینده ایشتیراک ائدیردیلر. بوندان علاوه آذربایجانلیلار ایک نوبهده حاکیم قاجار سولالهی و طایفاسی ایله تمثیل اولونموشدور.

آذربایجانین اینضیباطی مأمورلارینین بنله موختلیف ائتیک ترکیبی و موافیق ائتیک ایترارخیبا (هیرارشی) آذربایجان و مرکز یاخود مرکزی حاکیمیتین قارشیلیقلی موناسیبتلرینده اساسلی اهمیته مالیک ایدی. نه قدر کی، حاکیمیت آذربایجان - قاجار سولالهیسینین اینده ایدی، فارس مأمورلاری ایالتده فارس میلتنین دنیل، مرکزی حاکیمیتین و قاجار سولالهیسینین معنایینی تمثیل ائدیردیلر. بونا گوره ده فارس مأمورلارینین آذربایجاندا خدمت ائتمهسی آذربایجان - فارس میلی موناسیبتلرینین خاراکتئرینه انله بیر تاثیر گوسترمیردی، هرچند اولکده میلی موناسیبتلره موعین تاثیر گوستره بیلیمک ایمکانینا اوز-اوز لوگونه مالیک ایدی. بوندان باشقا، قاجار سولالهیسینین حاکیمیتی ایللرینده فارس مأمورلارینین ایالتده خدمت ائتمهلی و بو فاکتین اولکده میلی موناسیبتلره مومکون اولان تاثیر بیر نوع آذربایجان و

بوتون ايران آذربايجانلياريني حاكم طبقه لر يني نوم ايندملر يني اولكهنين و اونون آيري-آيري اينضيباطي رايونلار يني ايداره انديلمه سينده داها گننيش ايشتير اكي ايله نئيترا لاشير دي.

ايراندا حاكميتين آذربايجان قاجار سولاله سينين اينده اولدو غونو نظره آلاق بيز ايلك نوبه ده ايرانين ايداره سيستمينده غيري-قاجار آذربايجانليارين يئري و رولونو معين ائتمگه چاليشديق.

بنه ليكله، 1840-جي ايلدن 1906-جي ايله قدر اولان بير دؤورده، دئمك اولار كي، بوتون اينضيباطي واحيدلرده بو و ديگر ايللرده والي (گنئرال-قوبئر ناتور) و قوبئر ناتور وظيفه سينده 30 نفر آذربايجانلي چاليشميشدير. (علاوه بير، جدول 10) نظره آساق كي، بو وظيفه لر ايلك نوبه ده حاكم سولاله سين نوم ايندملر ي تعيين انديليردى، اونا راضيلاشاريق كي، قئيد انديلن رقم چوخ بؤيوك رقمدير. دوغرودان دا 1848-1888-جي ايللر عرضينده خوراسان ايلتئين 20 واليسيندن 13 نفر ي، فارس ايلتئين 11 واليسيندن 10 نفر ي، لوريستاندا 15 نفر دن 10 نفر ي، عربيستاندا (خوزيستان) 15 نفر دن 10 نفر ي، كوردوستاندا 12 نفر دن 7 نفر ي قاجار شأردالاري ايديلر. 66 قالنلار شاه سولاله سينه منسوب اولمايان قاجار لار، غيري-قاجار منشالي آذربايجانليار، ايرانين ديگر خالقلارين نوم ايندملر يندن عيبارت ايديلر. مثلا كيرمان و بولويستانين 11 واليسيندن 4 نفر ي شاه سولاله سينه منسوب اولمايان قاجار، 4 نفر ي غيري-قاجار منشالي آذربايجانلي و آنجاق 3 نفر ي فارس ايدي. 67 قاجار لارين واليلر و حاكملر ين تركيبنده آباريجي رولو ايران اينقيلابينا (1905-1911) قدر قورونوب ساخلانميشدير. مثلا 1905-جي ايلده ايراندا 22 نفر والي و حاكمين 10 نفر ي قاجار، 4 نفر ي آذربايجانلي ايدي. 68

11-جي جدولدن گؤرونوگو كيمي (علاوه 1) 1834-1906-جي ايللرده ايراندا هله موعاصير تشكيلات-ايستروكتورا ماليك حوكومت كابينه لر ي تشكيل انديلمه ديگي و اختلاردا، وزير-ناظير وظيفه سينده، قاجار لار نظره آينمادان، 20 نفر آذربايجانلي چاليشميشدير. هم ده خاريجي ايشلر ناظير ليگي، عدليه ناظير ليگينه اوزون مودت عرضينده، مطبوعات ناظير ليگينه ايسه يار انديغي گوندن (1871) آذربايجانليار باشچيليق ائتميشلر. محمد شاهين حاكميتي ايلرينده (1834-1848) اونون باش ناظير ي ده آذربايجانلي اولموشدور.

بنه ليكله، فارس لارين آذربايجانين ايداره اولونماسيندا رولو ايله آذربايجانليارين ايرانين ايداره انديلمه سينده كي رولونو موقاييسه ائتمك اولار، لاکين اونلارين بوتؤولوكده اولكهنين ايداره اولونماسيندا رولوندان دانيشماق داها دوغرو اولار دي.

جمعيتين اوستقوروم ايستروكتورونون ائتيك تركيبي حاقيندا داها دولقون تصور الده ائتمك اوچون آذربايجانليارين ايران اوردوسوندا يئر يني قيساجا نظر دن كنجير مك لازيمدير.

قاجار سولاله سينين حاكميتي ايلرينده ايران اوردوسونون تاريخي، بو و يا ديگر ايللرده وضعيتي، قورولوشو، تجهيزاتي و س. روس، سوونت، خاريجي مؤليفلر طرفيندن موفصل صورتده شرح انديلميشدير. بونا گؤره ده دئييلنلر ي تکرار ائتمگه احتياج يوخدور، مؤوجود اينفورماسيا اساسيندا آذربايجان آذربايجانليارينين و ايرانين ديگر آذربايجانليارينين ايران اوردوسوندا اهميتي و يئر يني تعيين ائتمك داها واجيبدير.

1848-جي ايله قدر ايران اوردوسو، دئمك اولار كي، اساسن آذربايجانلياردان تشكيل اولونموشدور. ايلك دفعه اوروپا مخصصلر ينين كؤمگي ايله اوروپا تيپلي نظامي اوردو اون دو قوزونجو عصرين اوللرينده آذربايجاندا يار اديلميشدير. بو اوردو آذربايجان اوردوسو آدلانير دي. او زمان يئي تشكيلات پرينسپلر ي بوتون ايراندا تطبيق انديلمه دي. آنجاق 1848-جي ايلده ميرزه تاغي خان . صدر-اعظم اولاندان سونرا ايراندا موعاصير اوردو ياراتماق اوچون بؤيوك سعي گؤستردى. نتيجه ده حربى حيصه لر ين - پولكلارين (يا دا باتاليونلارين - فوجلارين) سايي اولجه 50-يه، سونرا 79-آ چاتدير يلدى. پيادادان باشقا نظامي اوردونون تركيبنه توپچو حيصه لر ي (20-دن 33 پولكا (باتاليونا) قدر) ده داخيل ايدي. اوللرده اولدو غو كيمي، اوردونون تركيبنه همچنين ياريم كؤچري طايفالارين

سوواري دستهلر بندن عيبارت، موچار بيه زاماني خيدمهت چاغيريلان، يا دا قيسمن يوللارين قورونماسيندا خيدمت ائدن غئيري-نيظامي قوشونلار دا داخيل ايدي.

يئني اوردونون قورولوشوندا آذربايجان قوشونو اوزونون اراضي-تشكيلات ايستروكتورونو ساخلايميش و اولكهينين ديگر رايونلاريندا تشكيل ائدلميش حربي تشكيلاتلار سيراسيندا ان ايربيسي اولراق قاليردي.

آذربايجان قوشونو 26 پيادا، 10 (20-دن) يا دا 18 (33-دن) آرتيللرييا پولكوندان و 24 سوواري دستهن عيبارت ايدي. اوردودا آذربايجانليلارين سايب آذربايجان قوشونو ايله محدودلاشميردي. يئزده قالان 53 پيادا، 10 (ياخود 15) توچو پولكلاريندا و چوخسايلي سوواري دسته سينده آذربايجانليلار چوخلوق تشكيل ائديرديلر. بونو ايران اوردوسونون ميلي تركيبي حاقيندا يازان مؤلفلرين مو شاهيدهلري ده تصديق ائدير. آ.اي. مندوئيئو يازيردي كي، "تقريبن بوتون فارسلا حربي خيدمتدن آزاد ائدليلر"، اوردونون آنجاق 15% تمير فارس-آريلردن عيبارتدير "69. اي. ايلينكو قئيد ائيردي كي، آرتيللرييا آنجاق آذربايجان و ايراک (عراق) عجمين اهاليسيندن تشكيل اولونور. 70 بو دا آذربايجانلي سولالهلرينين، او جومله دن قاجارلارين عنعنه وي سياستي-حربي ايشده اوز همطايफलاريندا آرخالناماق سياستي ايله ايضاح اولونوردو. 71

پيادا، آرتيللرييا كيمي سوواري دستهلري ده اساسن ايراک-عجمد، خوراساندا تشكيل ائدليلردي كي، بورادا دا بؤيوك ميقداردا تورک (آذربايجانلي) اهالي ياشايردي. بئله كي، همدان، قزوين، ساوه-زرند، زنجان و يلايت و ماحاللاريندا، انلجه ده خوراسان ايلتينده ياراديلان حربي حيصه لر چوخ زامان قاراگوزلو، افشار، شاهسون، خلج، بايات، قاجار، قاشقاي و س. طايفالارين (ياخود كنجميش طايفالارين) عوضولريندن عيبارت اولوردو. م. بامداد همين جهته ديقت يئتيره رك يازير؛ "قاراگوزلو طايفاسي... قاجار سولالهل سينين حاكيميتي ايللرينده ايران اوردوسونون اهميتلي حيصه سيني وئريردي" 72 علاوه ائدك كي، همدان و يلايتي نين اوتوراق اهالي سينين اساس حيصه سي قاراگوزلولردن عيبارت ايدي.

اون دوققوزونجو عصرين سونلارينا دوغرو ايرانين كاپيتاليست اولكهلريندن آسيلي بير اولكهيه چئوريلمه سي ايله اوردو اولكهينين موستقيلليكي و اراضي بوتولوگونون قورويوجوسو كيمي فونكسياسي و اهميتيني ايتيرميشدير. بونا گوره ده ايران پيادا پولكلارينين سايب آذاليردي و اون دوققوزونجو عصرين آخيرينا ياخين اولكهده ايران مؤلفي م. يكرنگيانين عقیده سينه گوره جمعي 37 پولك وار ايدي. 73 بونلاردان 25-اي آذربايجاندا، 12-سي مركزي ايراندا - ايراک عجمده تشكيل اولونوردو. 74 ايران مؤلفلرينين معلوماتيني ديقتله نظردن كنجيررکن معلوم اولور كي، 12 پولكدان 6-سي مركزي ايران آذربايجانليلاريندا تشكيل اولونوردو. بئله ليكله 37 پولكدان 31-اي آذربايجان (تورک) پولكو ايدي.

ناصرالدين شاه حاكيم سولالهلين منافع نين قورونماسيندا دؤيوش قابيليتلي حربي حيصه سينين اهميتيني درك ائده رك روسيانين روس طايپلرينين باشچيليغي ايله ايراندا كازاك (قزاق) تيپلي حربي حيصه ياراتماق تكليفيني قبول ائتميشدير. ايراندا 1879-جو ايله كازاك بريقادسينين اساسي بئله قويولموشدو.

اون دوققوزونجو عصرين 90-جي ايللرينين اوللرينده بو حربي حيصه ايكي پولكدان: موهاجير و يئرلي پولكلاريندان عيبارت ايدي، اوزو ده موهاجير پولكونا اوستونلوك وئريليردي. 75 موهاجيرلر قافقازدان كؤچنلر ياخود واختيله كؤچموشلرين خلفلري ايديلر. 76 م. يكرنگيان قئيد ائيردي كي، ناصرالدين شاه موهاجيرلره خوصوصي احتيرام گؤستريردي، اونا گوره ده يئني حربي حيصه ني آنجاق اونلاردان تشكيل ائتمگي قرارا آلميشدي. 77 اگر مؤلفلردن بيرينين بئله بير قئيديني نظره آلساق كي، باشلانقيجيندا بريقادا موهاجيرلره ياناشي مركزي ايراندا ياشايان باغدادلي شاهسونلردن تشكيل اولونموشدو، 78 اونا آيديدير كي، اولده كازاك حربي حيصه سي آذربايجانليلاردان عيبارت ايدي. سونرالار كازاك بريقادسينين ديگر خالقلارين نومائندهلري حسابينا گنئيشلنمه سينه باخماياراق

آذربایجانلیار اونون ترکیبینه اوستونلوک تشکیل اندیردیلر. "ظابطلرین چوخو و بریقادانین آشاغی روتبهلرینین چوخو موهاجیرلردن عیبارت ایدی..." 79 کازاکلار اکثرن قافقازدان گلنلردن عیبارتدیر. 80

سیراوی آذربایجانلی عسکرلرین وضعیتینی آغیر اولسا دا، ظابطلر ایچریبیسینه آذربایجان تورکلرینین اوستونلوگو اونلارا مو عین مادی و معنوی منفعت گتیریردی، ایران اوردوسونون تشکیلات پرینسپلرینه او یغون اولراق اوردودا آذربایجانلی ظابطلر اوستونلوک تشکیل اندیردی. بونولا بنله آذربایجان آذربایجانلیلاری نادیر حاللاردا آذربایجان قوشونون کوماندانی تعیین اندیلیردی. بونو 12-جی جدولدن (علاوه 1) آیدین گورمک اولار. گوروندوگو کیمی 1830-جو ایلدن 1906-جی ایله کیمی آذربایجان قوشونونا 15 نفر کوماندیرلیک انتمیشلر، اونلاردان 4 نفری کورد، 8 نفری آذربایجانلی ایدی، 3 نفرین میلیتینی مو عینلشدیرمک مومکون اولمادی. 8 نفر آذربایجانلیدان آنجا 2 نفری آذربایجاندان ایدی.

آذربایجان و ایرانین دیگر آذربایجانلیلارینین اولکهنین سوسیال-سیاسی ایستروکتوروندا، حربی تشکیلاتیندا یوخاریدا تصویر اندیلن یئری آذربایجانلی ضیالیلارین دا اولکهنین معنوی حیاتیندا رولونو و یئرینی بیر قدر شرطی معنادا مو عین اندیردی. ایرانشوناسلیقا قبول اولونموش فیکره گوره، آذربایجانلی و ایلک نوبهده آذربایجاندان اولان ضیالیلار و قاجار ضیالیلاری اولکهنین مدنی حیاتیندا موهم رول اوینایراق آذربایجاندا و بوتون ایراندا اهمیتی طبعه تشکیل اندیردی. یوخاریدا دئییلنلر ایراندا اون دوققوزونجو عصرین آخیری ایگیرمینجی عصرین اوللرینده میلی مونسایبتلرین وضعیتینی باشا دوشمگه یاخیندان کومک اندیر.

3- اون دوققوزونجو عصرین آخیری ایگیرمینجی عصرین اولینده

ایراندا میلی مونسایبتلرین اوزونه مخصوص جهتلری.

ایراندا میلی مونسایبتلر، او جومله دن، اولکهنین ایکی ان بویوک ائتیک بیرلیکلری اولان آذربایجانلیلارلا فارسلا رین مونسایبتی، اونلاردان هر بیرینین جمعیتین ایقتیصادی، سوسیال، سیاسی، حربی، مدنی ایستروکتوروندا یئری ایله مو عین اولونوردو. اولکهنین سیاسی سیستمین اساس کومپوننتی حاکیم قاجار سولاله سی ایدی. ایرانین حیاتیندا آذربایجانلیلارین وضعیتینی باشقا بیر خصوصیتی اونلارین اولکهنین اراضی بوتولولوگو، مستقیلیگی، حاکیم سولاله و حاکیم طبقه لری ن منافعینی حربی یوللا مودافیه فونکسیاسینی یئرینه یئتیرمه لری ایله باغلی ایدی. جمعیتین حیاتیندا فارسلا رین بنله بیر سپسیفیک فونکسیا یئرینه یئتیرمه سی آز گوزه چارپیردی. آذربایجانلیلار طرفیندن جمعیتین حیاتیندا بو ایکی موهم فونکسیانی یئرینه یئتیرمک اونلارا فارسلا را نیسبتن داها بویوک مادی و معنوی اوستونلوکلر وئریردی. بونولا یاناشی، قاجارلارین آذربایجاندان اوزاقدا اولمالاری، اونلارلا آذربایجانلیلارین (آذربایجان) داخلی مونسایبتلرینه بیر سیرا ضیدیتلر علاوه اندیردی. بو ضیدیت مو عین درجه ده ولیعهدین آذربایجانا والی تعیین اندیلمه سی و آذربایجانین جانیشین لیک اعلان اولونماسی ایله ضعیفله دیلمیشدی. هم ده ولیعهدین شاه اعلان اولونانا قدر آذربایجاندا والی وظیفه سینی یئرینه یئتیرمه سی اونو صیرف قاجار طایفاسینین نوماینده سی اولماقدان مو عین قدر اوزاقلشدیریب قاجار-آذربایجانلی (آذربایجان) حاکیم طبقه لری ن نوماینده سینه چؤیریردی. بنله لیکله، قاجار حاکیم سولاله سینه مونسایبت قاجار-آذربایجان حاکیم طبقه لری ن مونسایبت کیمی تظاهر اندیردی. آذربایجان-فارس میلی مونسایبتلرینین بو جهتی اوزونو اساسن موظف الدین شاهین (1896-1906)- حاکیمیت ایللرینده گؤسترمگه باشلامیشدیر.

تبریزده باشینا تاج قویموش موظف الدین شاه تئهرانا اولان آذربایجان طرفیندن تانیمیش ایران شاهی کیمی، ایکینجیسی آذربایجان (او جومله دن قاجار) اعیانلارینین و آذربایجان قوشونون مو شایبعتی ایله گلیمشیدیر. 81 ایشده ایران تاخت-تاجینا آذربایجان نوماینده سی نایل اولموشدو. لاکین، آذربایجاندان گندن شاه اساس آذربایجان اهالیسیندن تجرید اولونور و تئهراندا یئرلی فارس و آذربایجانلی (و قاجار) اعیانلارینین احاطه سینه دوشوردو. بنله بیر شرایبده شاه عنعنه یه رعایت اندهرک آذربایجانلیلار و فارسلا را آسیندا بالانس یاراتماق

سیاستی یزیدیردی. پایتاختا شاهلا برابر گلیمیش آذربایجانلیلارین وضعیتینی و نوفوذو اساسن شاهین ایراده سیندن و یئرلی اعیانلارین نوفوذندان آسیلی اولوردو. عنعنوی یئرلی، پایتاخت آذربایجانلی و فارس اعیانلاری آذربایجاندا شاهلا بیرلیکده گلیمیش یئنی اعیانلارا قارشی مباریزهده اؤز تجروبه لرینه، چوخسایلی کؤهنه علاقه لرینه و نهایت اؤز نوفوذ و ایقتیصادی قودرتلرینه آرخالانیردی. 82

بنله لیکله، آذربایجاندا یئنی گنلر تئهراندا تکجه فارس اعیانلارینین دئییل هم ده تئهراندا مو عین درجهده آسیمی یاسیا اولونموش آذربایجانلی و قاجار اعیانلارینین مو قویمتینه راست گلیردی. نتیجهده صنیف داخلی، داها دو غروسو طبقه داخلی موناقیشه لر مو عین معنادا میلی چالار کسب اندیردی. حاکیم سولاله نین آذربایجان-قاجار منشالی اولماسی سایه سینده حاکیمیته قارشی چئوریلیمیش هر هانسی حرکت آنتی آذربایجان ایستیقامتی ده کسب اندیردی.

آذربایجان-فارس میلی موناسیبتلرینده آنتی آذربایجان جهتینین اوستونلوک تشکیل ائتمه سینین بیر سببی ده ایران اوردوسونون داها چوخ آذربایجانلیلاردان عیبارت اولماسی ایدی. زوراکلیق یاخود گوج آلتی اولان اوردو ایستر-ایسته مز. آنتی- آذربایجان احوال-روحیه سینین گوجلندیریردی.

بیزیم فیکریمیزجه، ایراندا اون دو ققوزنجو عصرین سونو - ایگیرمینجی عصرین اوللرینده آذربایجان-فارس میلی موناسیبتلرینین اساس خصوصیتی حاکیم قاجار سولاله سینین منشایی و آذربایجانلا موناسیبتی ایله علاقه دار اولان آنتی آذربایجان احوال روحیه سینین موجود اولماسی ایدی. بونو دولایسی ایله فارس لارین آذربایجانلیلارین میلی خارا کتئرینه وئردیکلری قییمت ده تصدیق اندیر. اگر خارجی موشاهیده چیلر آذربایجانلیلارین خارا کتئرینین اؤز قوه سینه اینام، عینادکارلیق، 83 ایگیدلیک، فعاللیق 84 و س. کیمی مو ثبت جهتلرینی قنید اندیردی لر سه، فارس لار، خارجی و قیسمن آذربایجانلی مؤلفلرین معلوماتینا گؤره، اینکیشاف ائتمه مه، اونسیتدن چکیمه 85 اؤزونو ایداره ائده بیلمه مک، کوتلوک، 86 کوبودلوک، خسیسلیک، قوناق سئومزلیک، 87 ساده لؤو حلوک 88 و س. کیمی منفی جهتلرینی قنید اندیردی لر. آیدیندیر کی، هئچ ده بوتون گؤستریلن منفی جهتلر آذربایجانلیلارین میلی خارا کتئرینه خاص دئییلدی ر. بو قبیل قییمته ده تکجه خارا کتئرین میلی خصوصیتلری دئییل، هم ده فارس لارین آذربایجانلیلارین سیاسی-حربی حاکیمیتینه منفی موناسیبتی و فارس مأمورلارینین نورمال اینسان (مو طیع، چوخسؤزلو، ثباتسیز و س.) حاقیندا تصوورلری عکس اولونموش دور.

بوندان علاوه ایستر فارس دیلی، ایستر سه ده خارجی ادبیاتدا آذربایجانلیلارین اؤز نؤبه سینده فارس لارین میلی خارا کتئرینین خصوصیتلرینه منفی موناسیبتی قنید ائدیلمه میشدیر.

بنله لیکله، آذربایجاندا مئیدانا گلن کاپیتالست سوسیال کوموننتلر؛ بورژوا ذریبا، پرولتاریات و اینتئلیگنسیا، اساسن، آذربایجانلیلاردان عیبارت ایدی. آذربایجان خالقینین نوماینده لری ایران دؤولتینین ایداره سیستئمینده، اولکه ضیالیلارینین ترکیبینه مو هوم یئر توتوردولار.

سیاسی حاکیمیتین تورک-قاجار سولاله سی الینده، حربی قووه نین اهمیتلی حیصه سینین آذربایجانلیلارین الینده جمعلمه سی آذربایجان-فارس میلی موناسیبتلرینین آنتی- آذربایجان جهتینی مو عین اندیردی. آذربایجانلیلارین تکجه آذربایجانین دئییل، هم ده بوتون ایرانین ایجتیماعی حیاتینین بوتون ساحه لرینده بنله گنیش صورتده ایشتیراکی اولاردا عوموم دؤولت، سوسیال-سیاسی شو عورون اینکیشافینا شرا ییط یار اندیردی

علاوه بير

1. آذربايجان واليلري:

1828-1906: 14 نفر،

هاميسي قاجار سولاليسيندندير.

1906-1933: 23 نفر

قاجار لار - 5 نفر؛

آذربايجانلilar - 10 نفر؛

فارسلار 4 نفر،

كوردلر - 1 نفر،

ميليتي معلوم اولمايان - 4 نفر.

1933-جو ايلاه آذربايجان ايكي ايالته: *غربي آذربايجان و شرقي آذربايجان* بولوندو، لاکين بعضي ايللر آذربايجانا بير نفر والي تعيين انديليردي.

1933-1946: بوتون آذربايجانين واليلري: 6 نفر، هاميسي آذربايجانلي.

شرقي آذربايجانين واليلري: 4 نفر؛

فارسلار - 2 نفر،

آذربايجانلي - 1 نفر،

ميليتي معلوم اولمايان - 1 نفر.

2. آذربايجانين پيشكارلاري:

1828-1906: 21 نفر؛

قاجار لار - 4 نفر،

آذرب - 2 نفر

كورد - 3 نفر،

فارس - 11 نفر،

ميليتي ناملوم - 1 نفر

3. آذربايجانين ماليه ايداره سينين رييسلري:

1847-1906 14 (15) نفر:

فارس - 8 (9) نفر،

ميليتي ناملوم - 6 نفر.

1906-1929 6 نفر:

قاجار - بير نفر،

فارس - 1 نفر،

ميليتي ناملوم - 4 نفر.

4. آذربایجانین کارگوزارلاری:

1906-1847: 14 نفر:

آذرب - 8 نفر،

فارس - 1 نفر،

میلیتی ناملوم - 5 نفر.

1906-1919: 6 نفر:

آذرب - 2 نفر

میلیتی ناملوم - 4 نفر.

5. آذربایجانین تننقراف رییسلری:

1906-1865: 5 نفر:

آذرب - 2 نفر،

فارس - 1 نفر،

میلیتی ناملوم - 2 نفر.

1906-1930: 2 نفر:

آذرب - 1 نفر،

میلیتی معلوم اولمایان - 1 نفر.

آذربایجان ویلایتلرینین قوبنراتورلاری:

6. اردبیل ویلایتی:

1906-1833: 22 نفر:

قاجار - 8 نفر،

آذرب - 6 نفر،

فارس - 1 نفر،

کورد - 1 (2) نفر،

میلیتی ناملوم - 5 (6) نفر.

7. اورمییا ویلایتی:

1906-1848: 17 نفر:

قاجار - 9 نفر،

آذرب - 3 نفر،

فارس - 1 نفر،

میلیتی ناملوم - 4 نفر.

1906-1946 (جو ایلدن غربی آذربایجان) 24 نفر:

قاجار - 1 نفر،

آذرب - 12 نفر،

فارس - 4 نفر،

کورد - 2 نفر،

ناملوم - 5 نفر.

8. خوي و يلايتي:

1906-1850 19 نفر:

قاجار - 8 نفر،

آذرب - 6 نفر،

میلیتی ناملوم - 5 نفر.

1908-1919 - 10 نفر:

آذرب - 8 نفر،

میلیتی ناملوم - 2 نفر

9. زنجان ماحالي:

1848-1906 18 نفر:

قاجار - 10 نفر،

آذرب - 3 نفر،

کورد - 1 نفر

میلیتی ناملوم - 4 نفر،

1906-1921 7 نفر:

قاجار - 3 نفر،

آذرب - 4 نفر.

10. ايران آیالت و ویلايتلرینین آذربایجانلی والي و قوبینرئاتورلاری

1840-1906 30 نفر

11 - ایري ویلايت،

17 - اورتا و خیردا ویلايت.

1906-1925 9 نفر:

6 - ایري ویلايت،

4-اورتا و خیردا ویلايت.

1925-1942 16 نفر:

7 - ایري ویلايت،

7 - اورتا و خیردا ویلايت.

11. ایران حۆكومتینین باش ناظیرلری ونا ظیرلری:

باش ناظیرلر:

1848-1834 1 نفر،

1941-1925 1 نفر،

1946-1941 5 نفر.

ناظیرلر:

1834 - 1906 22 نفر،

1941-1925 12 نفر،

1946-1941 6 نفر.

12. آذربایجان قوشونونون رییسلری و کوماندرلری:

1830-1906 15 نفر:

قاجار - 4 نفر،

آذرب - 4 نفر،

کورد - 4 نفر،

میلیتی ناملوم - 3 نفر.

1906-1925 10 نفر:

قاجار - 1 نفر،

آذرب - 5 نفر،

میلیتی ناملوم - 4 نفر.

1925-1945 8 نفر:

آذرب - 4 نفر،

فارس - 1 نفر،

میلیتی ناملوم - 3 نفر.

بوتون معلوماتلار ایستیفاده اولونموش ادبیاتدان گۆنورولموشدور

علاوه ایکی

ایران آذربایجانلیلارینین سای (مولا حیظه لر):

1885 - 2 ملن (میلیون نفر)؛

1888 - 1 ملن؛

1896 - 2 ملن؛

1896 - 1 ملن؛

1902 - 1،7 ملن (10-ملن-دان)؛

1904 - 2 ملن؛

1909 - 1،7 ملن؛

1911 - 3 ملن؛
1923 - 22% (12 ملن-دان)؛
1923 - 4 ملن؛
1936 - 26% (10-12 ملن-دان)؛
1936 - 2،5 ملن؛
1941 - 4،5 (6،14 ملن-دان)؛
1942 - 5 ملن؛
1949 - 1951 - 5 ملن
184 845 (15،159-914 دن)

معلوماتلار آشاغيداكيلاردان كؤتورولموشدور؛

49، س. 169؛
64، س. 202، 227؛
65، س. 45؛
76، س. 47؛
78، س. 26؛
82، س. 34-36؛
84، س. 400؛
91، س. 39؛
163، س. 374؛
198، س. 79؛
200، س. 593؛
201، س.
203؛ س. 2؛
224، 1923، 2N، س. 90؛
233، 1911، 4N، س. 107.

علاوه اوچ

آذربايجان اھالی سينين سايبی (زنجانسيز، مولاھيظه لر):

1881 - 2 ملن؛
1899-1319 ه. - 1،5، ملن؛
1902 - 1،4 ملن؛
1911 - 2 ملن؛
1917 - 2،5 ملن؛
1923 - 2،5 ملن؛

1931 - 2 ملن؛

1936 - 1،8 ملن-دان چوخ؛

1938-1939 - 4،5 ملن؛

1941 - 2،5 ملن.

معلوماتلار آشاغيداكييلاردان گؤتورولموشدور:

63، س.139؛

64، س.226؛

70، س.25؛

76، س.136؛

82، س.3؛

95، س.3؛

124، س.151؛

125، س.658؛

176، س.49؛

233، 1911، №14، س.429؛

235، 29.12.1941.

اتک یازیلاری

گیریش

- 1- Хандан Дж. Национально-освободительные идеи в литературе южного Азербайджана (1906-1946 гг.) Докт.дисс.автор. Баку 1949.
- 2- Xəndan С, Ədəbiyyatımızın dünəni və bugünü, Bakı, 1980. Uğur yolu, Bakı 1987.
- 3- Иванов М.С. Иранская революция 1905-1911 годов. М.1957, с.303
- 4- Алиев С.М. К национальному вопросу в современном Иране. “Краткие сообщения Института Народов Азии“. 1964, №77, с.45-60
- 5- Иванов М.С. Иран- Национальные процессы в странах Ближнево и Среднево Востока- kitabında М., 1970 s. 86- 124
- 6- Орада, s. 118
- 7- Трубецкой В.В. К вопросу о влиянии буржуазных реформ 60-х первой половины 70-х годов на национальные процессы в Иране -Национальные проблемы современного Востока кит. М.1977 с.88- 89.
- 8- Белова Н.К., Никитина В.Б. Ираи-Зарождение идеологии национально-освободительного движения (XIX-начало XX) кит. М..1973, с.101-118
- 9- Сеидов Р.А. О национальном формировании азербайджанцев в Иране. Yaxın və Orta Şərqdə milli- azadlıq məsələləri - kit, B, 1985 s, 36-89
- 10- Orada, sş 62- 84
- 11- Сənubi Azərbaycan tarixini oçerki (1828- 1917), Bakı, 1985, s. 214- 215
- 12- Richard w- Cottom- Nationalism in Iran. Pittsburg. 1967. P. 118- 133

بیرینجی فصیل

- 1- Пучков Г,И, Этническая ситуация в Океании. М., 1983, с.147
- 2- Смирнов К. Персы. Тифлис. 1917, с.11.
- 3- Берар В. Персия и персидская смута. Fransızcadan tərcümə. СПб, 1912, с.116.
- 4- Богданов Л.Ф. Персия в его географическом, религиозном, бытовом, торгово-промышленном и админстративном отношении. СПб, 1909, с.44.
- 5- Orada, s.47.
- 6- Yenə orada, s.9, Смирнов К., Göstərilən əsəri, s. 10-11.
- 7- Беляев Дм. Отчет о поездке по Персии в 1903 и 1905 гг. Тифлис 1906, с.50,53,54,56,57.
- 8- Ильенко И, Очерки Персии, СПб, 1902, с.47. Медведев А.И. Персы СПб, 1909, с.390;

تربیت، م.ع. زاد و بوم، تبریز، 1319 قمری، ص 7

9- علیخان م.م. دوره اول از تاریخ عالم. تاریخ ایران. تهران، 1326. محمد حسین خان اعتماد السلطنه، کتاب منتظم ناصری. 1300 قمری. همین مؤلف کتاب درالتیجان فی تاریخ بنی اشکان. 1310 قمری. سپهری م. تاریخ قاجاریه. تبریز، 1319 قمری. جلد 1. خورموجی م.ج. تاریخ قاجار. تهران، 1344.

10- دهقان احمد. سرزمین زردشت. اوضاع طبیعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، تاریخ رضائیه. تهران، 1348، صص 238-239، 357-358.

11- احمد ع. م. تاریخ قدیم آذربایجان. 1329، محمد حسن خان صنیع الدوله. کتاب مرآت البلدان ناصری. 1877 (1256). جلد 1، نادر میرزا تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز. تهران 1351، تربیت محمد علی. زاد و بوم تبریز، 1319 قمری

12- نادر میرزا Göstərilən əsəri

13- Azərbaycan türkcəsi kimi başa düşülməlidir, çünki nəzərə alınmalıdır ki, bütün göstərilən etnoqrafik qruplar öz dillərini türk dili adlandırırlar.- Elmi Redaktor.

14- Türk Yurdu. 1911, nömrə 14. S. 419

15- ناصرالدین شاه قاجار. سفرنامه عراق عجم (بلاد مرکزی). تهران، 1362، ص. 58

16- - نادر میرزا Göstərilən əsəri, s.215

17- Orada, s. 38

18- محمد حسین خلف تبریزی. برهان قاطع. تهران، 1357، جلد 1. ص 24

19- میرزا محمد کریم ابن مهدیقلی. برهان جامع. تبریز، 1317 قمری، ص 17

20- Məhəmmədof. M. Piyada...Təbrizdən Şama qədər. Bk1, 1982, sş38- 39

21- نامه دانشوران ناصری. 1296 قمری، جلد 1. ص 367

22- طالبوف عبارحیم. سفینه طالبی یا کتاب احمد. استانبول، 1312 قمری، ص 9

23- Тигранов Л.Ф. Из общественно-экономических отношений в Персии, Тифлис 1905, с. 12,15,17,84,

24- Атрпет, Мамед-Али шах. Народное движение в краю Льва и Солнца, Александрополь, 1909, с.43; Атрпет, Рахим-хан Сардар. Народное движение в стране Льва и Солнца. Александрополь. 1910, с.19,23,25,

25- Taqiyeva. Ş. . XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində İranda torpaq mülkiyyəti formaları və torpaqdan istifadə qaydaları. Bakı, 1964;

Демин А.И. Современная иранская деревня (основные проблемы социально-экономического развития) М. 1977; Сеидов Р.А. Иранская буржуазия в конце XIX - начале XX века. М., 1974

26- لمبتون ك. س. مالک و زارع در ایران. تهران 1339

27- Материалы по изучению Востока, Сиб. 1909, 1 buraxılış s.11.

28- Материалы, 1 buraxılış s.11.

29- Orada, s.57.

30- Tigranov L.F. Göstərilən əsəri, s.94-95.

31- دهقان احمد Göstərilən əsəri, s.62 ..

32- Материалы по изучению Востока, Петроград, 1915, II дурах, с.453-454

33- Tigranov L.F. Göstərilən əsəri, s.121

34- Orada, s.124-125, 130-133

35- Yenə orada, s.60

36- Атрпет. Имамат. Страна поклеников имамов (персидское духовенство). Александрополь. 1909. с. 42

- 37- Атрпет. Имамат. Strana noklonnikov imamov {nersidskoe duhovenst-vo). AleksandronoIB. 1909. s,42
- 38- Атрпет, Рахим-хан Сардар... с.13
- 39- Атрпет. Мамед-Али шах... с.15
- 40- Атрпет Mamed- Али шах... с.15
- 41- Богданов Л.Ф. Göstərilən əsəri, s.19
- 42-Материали, II buraxılış, s.480
- 43-(Филатов П.Ф.) Писема из Персии д-ра П.Ф. Филатова, Одесса, 1909, с.13
- 44- Беляев Д.М. Göstərilən əsəri, s.76
- 45- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии, СПб, 1912; III, buraxılış, с. 18,51,125
- 46- Сеидов Р.С. Иранская буржуазия... с.36.
- 47- Гасанов Н.А. Революционное движение в Тадризе в 1905-1911 гг. Автор.докт.дисс,Баку, 1975, с.3d
- 48- Материалы, 1 buraxılış, s, 11
- 49- مجتهدی م. رجال آذربایجان در عصر مشروطیت. تهران، 1327، ص. 186
- 50- Из тегеранского дневника полковника В.А.Косоковского М. 1960, с.8
- 51-Orada, s.13
- 51- ناصرالدين شاه قاجار .Göst əsəri, s. 82
- 53- Сеидов Р.А. Иранская буржуазия... с.149
- 54- -Yenə orada, s.80
- 55- Yenə orada
- 56- Богданов Л.Ф, Göst. əsəri. S. 19
- 57- Сеидов Р.А. Göst. əsəri. s.150
- 58-Косоковский В.А. Göst. əsəri, s.141
- 59- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرون 12، 13، و 14. تهران، 1350، جلد 3، ص. 299
- 60- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرون 12، 13، و 14. تهران، 1350، جلد 5، ص. 21
- 61- Seidov R.A. Göst. əsəri. s.222
- 62- Seidov R.A. Göst. əsəri. s.81
- 63- Əlsultan Müzəffərəddin, Göst. əsəri. s.36
- 64- Seidov R.A. Göst. əsəri. s.102
- 65- Аддуллаев З.З. Промышленность и зарождение рабочего класса Ирана в конце XIX - начале XX в. Баку, 1963. с.213
- 66- محمد حسن خان اعتماد السلطنة. كتاب المثر و الاثار. تهران، 1306 قمری، صص 29- 33
- 67- Orada. s.31
- 68- نامه دانشوران ناصری. جلد 6، علاوه صص 31- 36
- 69-Медведев А.И. Göst əsəri, s.421, 425
- 70-Бартолд В.В. Иран (исторический обзор) Ташкент, 1926, с.31

71-Иленко И. Göst. əsəri. s.137

72- بامداد م. شرح حال رجال ايران ... تهران، 1350، جلد 3، ص. 393

73- يکرننگيان م. ح. گلگون کفنان (تاريخ نظامی ايران). تهران، 1333 (1954)، جلد 1، صص 81- 82

74- Yenə orada.

75- کروزون ل. ج. ايران و قضيه ايران تهران، 1349 (1970)، ص 754

76- Момонтов Н.П., Göst. əsəri. s.91

77- يکرننگيان م. ح. Göst. əsəri s. 93.

78- Смирнов К. Göst. əsəri. s. 88

79- Мамонтов Н.П. Göst. əsəri. s..91

80- Смирнов К. Göst. əsəri. s..62-63

81- КосоговскиА В.А. Göst. əsəri. s..45

82- يغملا. 1350 (1971) نمره 6، ص 364-368

83- کروزون ل. ج. Göst. əsəri s.667.

84- Медведев А.И. Göst. əsəri. s.457-458

85- Богданов Л.Ф. Göst. əsəri. s.18

86- Смириов К. Göst. əsəri. s,192

87- نادر ميرزا Göst. əsəri s. 215.

88- Mərağei . Z. İbrahim bəyin səyahətnaməsi və ya təəssübkeşliyin bəlası. Bakı, 1982, s. 159

İstifadə Olunan mənbə və ədəbiyyatın siyahısı.

Mənbə, Sənəd və statistik materiallar.

1- Azərbaycan Milli Məclisi və Azərbaycan Milli Hökumətinin qərar və qanunları məcmuəsi, İyrsiz, 1980, s. 83

2- Qizil صحيفلر، (آذربايجان خلقينين ملي آزادليق يولوندا مبارزسي تاريخيندن)، ترتيب ائدئلري: غلام محمدلي و قيلمان موساينف. تبريز، 1946، ج. ص. 471.

3- Белнев М. Отчет о поездке по Персии в 1903 и 1905 гг. Тифлис, 1906, 200 с.

4- (Косоговский: В.А.) Из теградского дневника полковника В.А.Косоговского, М. 1960- 179 с.

5- Материалы по изучению Востока, Спб, 1909, Вып 1. 297 с.

6- Материалы по изучению Востока, Петроград, 1915. Вып 2. 591 с.

7- Правда об Иранском Азербайджане. Баку, 1949, 27 с.

8- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 1, 314 с.

9- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 2, 262 с.

- 39- Xəndan С. Uğur yolu. Cənubi Azərbaycanda mətbuat, maarif və incəsənət. Azərbaycan ədəbiyyatında cənub mövzusu, Bakı, 1987.
- 40- Həbibov Ə. Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı (1914- 1918-ci illər). Bakı, 1988, 118 s.
- 41- Çeşməzər M.M. Azərbaycan Demokrat partiyasının yaranması və fəaliyyəti (Cənubi Azərbaycan, 1945-1946-cı illər). Bakı, 1986, 160 s.
- 42- Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1978, I hissə, 235 s.
43. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, 1983; II c , 580 s.
- 44- Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki (1828-1917), Bakı, 1985, 316 s.
- 45- شاعر لر مجلسی. تبریز. 1324، نومره 3-4، 424 ص.
- 46-.Абдуллаев З.З. Промышленность и зарождение рабочего класса Ирана в конце XIX века начале XX в. Баку, 1963, 266 с,
- 47-.Агахи А.М. Распространение идеи марксизма-ленинизма в Иране (до второй мировой войны), Баку, 1961, 252 с.
- 48- Алиев С.М. К национальному вопросу в современном Иране. - “Краткие сообщения Института народов Азии” 1964. №77, 45-60 с.
49. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности (живая старина), Спб. 1896. Вып 3-4. 182 с.
50. Асадуллаев К. Свержение династии Каджаров в Иране (1920-1925 гг.}, Душанбе, 1966, 168 с.
- 51- Атрпет. Мамед Али-шех. Народное движение в крае Льва и Солнца. Александрополь, 1909, 145 с.
- 52- Атрпет. Имамат. Страна поклонников имамов (персидское духовенство) Исторические исследования. Александрополь, 1909, 208 с.
- 53- Атрпет. Рахим-хан Сардар. Народное движение в стране Льва и Солнца. Александрополь, 1910. 40 с.
- 54-. Бартольд В.В. Иран. Исторический обзор. Ташкент, 1926, 124 с.
- 55- Белова Н.К. К вопросу о так называемой социал-демократической партии Ирана.-”Вопросы истории и литературы стран зарубежного Востока” М., 1960, 115-135 с,
- 56- Белова Н.К., Никитина В.Б. Иран (Зарождение идеологии национально-освободительного движения (XIX - начало XX в). Очерки по истории общественной мысли народов Востока. М. 1973, 101-146 с.
- 57- Берар В. Персия и персидская смута. Перевод с французского. Спб. 1912, 300 с.
- 58- Богданов Л.Ф. Персия в ее географическом, религиозном, бытовом, торгово-промышленном и административном отношении. Спб. 1909. 145 с,
- 59- Бутаев И. Проблемы Турции. Л., 1925, 214 с.
- 60- Былова А. Статистика сельско-хозяйственной и промышленной продукции Ирана за 1311 (1932-1933) и 1312 (1933-1934).- “Революционный Восток”, 1936, № 5-6, 212-220 с.
- 61- Былова и Лезиам. Материалы о посевах важнейших сельско-хозяйственных культур в 1934 г. - ”Материалы по национально-колониальным проблемам”, 1936, №34, 120-167 с.
- 62-. Вишнеградова А. Революционное движение в Персидском Азербайджане (эпизод из истории национально-освободительного движения в Персии) -”Новый Восток”, 1922, 2-ая книга, 249-253 с.
- 63-. Военная энциклопедии. Петербург, 1911, т 1.
- 64-. Востров А, Племена Ирана и племенная политика персидского правительства. -”Материалы по национально-колониальным проблемам”, 1936, №34, 190- 232 с.

- 65- Вульфсон Е.С. Персы в их прошлом и настоящем. М. 1909, 186 с.
- 66- Галунов Р. Реформа языка в Иране. - "Материалы по национально-колониальным проблемам", 1936, № 34, 243-247 с.
- 67- Гасанова Е. Ю. Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурок (1908-1914г), Баку, 1966, 161 с.
- 68- Гусейнов. Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку. 1958, 2-ое изд. 430 с.
- 69- Демин А.И, Современная иранская деревня (основные проблемы социально-экономического развития), М., 1977, 280 с.
- 70- Дорошенко Е.А. Система просвещения в Иране. М., 1959, 83 с.
- 71- Дорошенко Е.А. Некоторые тенденции в развитии культуры Ирана в 20-30-х годах XX в. - "Краткие сообщения Института народов Азии". 1964, №77, 81-92 с.
- 72- Еганин Г.М. О характере национально-освободительного движения в Иранском Азербайджане в 1917-1920 гг. - "Известия АН Арм. ССР. Серия общественных наук", 1959, №11-12, 49-60 с.
- 73- Иванов М.С. Очерки истории Ирана, М. 1952, 467 с.
- 74- Иванов М.С. Иранская революция 1905-1911 годов, М., 1957, 560 с.
- 75- Иванов М.С. Иран - Национальные процессы в странах Ближнего и Среднего Востока, М. 1970, 86-124 с.
- 76- Ильенко М, Очерки Персии. Спб, 1902, 174 с.
- 77- Илбинский Г. Шейх Махамед Хиябани. "Революционный Восток" 1934, № 6, 106-113 с.
- 78- Иран, Афганистан и Синь- цзянь (Зап. Китаи): "Политико- экономические очерки" Под ред. В.Петрина, М. 1936, 400 с.
- 79- Касумов М.М. Очерки по истории передовой философии и общественно-политической мысли азербайджанского народа в XIX веке. Баку, 1959, 201 с.
- 80- Королькова. Состояние экономики Ирана за 1934.- "Материалы по национально-колониальным проблемам". 1935, №4 (28), 31-54 с.
- 81- Короткова Т. Германско-турецкое вторжение в Иранский Азербайджан (1914-1915 гг.)- "Вопросы истории". 1948, №1, 84-98 с.
- 82- Корсун Н.Г. Персия. Курс лекции по военной географии. М. 1923, 101 с. с карт.
- 83- Мамонтов Н.П. Очерки современной Персии. Спб. 1909. 205 с.
- 84- Медведев А.И. Персия. Спб, 1909. 624 с.
- 85- Меликов О. Установление диктатуры Реза шаха в Иране. М. 1961. 124 с.
- 86- Проблемы современной Персии. Дискуссионный сборник. М. Науч. ассоциации востоковедов при ЦИК СССР, 1927. 100 с.
- 87- Пучков П.И. Этническая ситуация в Океании. М. 1983. 250,с.
- 88- Рабизаде М.М. Развитие капиталистического предпринимательства в промышленности Ирана в 30-х годах XXвека. Баку, 1970. 111 с.
- 89- Ранджбар. Персидская промышленность за последние годы. - "Материаль по национально-колониальным проблемам". 1934, N25(20) с.106-142.

- 90- Ранджбар и Остоглазов. Развитие национальной фабрично-заводской промышленности в Иране за последние годы. - "Материалы по национально-колониальным проблемам". 1935, №4(28), 3-54 с.
- 91- Риттих П.А. Политико-статистический очерк Персии. Спб, 1896. 292 с.
- 92- Сеидов Р.А. Иранская буржуазия в конце XIX-начале XX века М. 1974. 245 с.
- 93- Сеидов РА О национальном формировании азербайджанцев в Иране.: Вопросы национально-освободительного движения на Ближнем и Среднем Востоке. 1985. 36-89 с.
- 94- Сефидабади Н. Отчет "Гомаш", Отчет иранского государственного общества "Гомаш" - "Революционный Восток", 1936, №5-6, 208-211 с.
- 95- Смирнов К. Персы. Этнографический очерк Персии. Тифлис, 1917. 229 с.
- 96- Степанова Ю.С. Основы общего языкознания. М.1975, 217 с.
- 97- Тагиева Ш.А. Национально-освободительное движение в Иранском Азербайджане в 1917-1920 гг. Баку. 1956, 120 с.
- 98- Тигранов Л.Ф. Из общественно-экономических отношений в Персии. Тифлис, 1905, 186с.
- 99- Трубецкой В.В. К вопросу о влиянии буржуазных реформ 60-х - первой половины 70-х годов на национальные процессы в Иране.: Национальные проблемы современного Востока, М. 1977 с. 81-114.
- 100- Шахоян Л.Г. Сатирические газетные жанры в персидской прессе начала века и их значение для развития прозы нового типа.: Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, Т.4. Иран.Ереван, 1969, 191-206 с.
- 101- Шойтов А.М. Идеи просветительства в персидской литературе конца XIX в.: Просветительство в литературах Востока, М. 1973, 68-99 с.
- 102- Шеглова О.П. Иранская литографированная книга (Из истории книжного дела в Иране в XIX-первом десятилетии XX в) М. 1979, 253 с.
- 103- آغاسی م. تاریخ خوی، تبریز، 1350، 422 ص.
- 104- آدمیت فریدون. اندیشه های میرزا آقاخان کرمانی. تهران، 1346، 291 ص.
- 105- آذری علی، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز. تهران، 1354، 515 s dördüncü nəşr
- 106- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 595 s. birinci cild
- 107- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 585 s. birinci cild
- 108- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 544 s. üçüncü cild
- 109- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 546 s. dördüncü cild
- 110- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 410 s. beşinci cild
- 112- براون ا. مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطه ایران، تهران، 1337، 503 s. ikinci cild
- 113- قزوینی محمد، دوره کامل بیست مقاله قزوینی. 1332، 369 s. (yersiz) 1 və 2 ci cild
- 114- دهقان علی. سرزمین بردشت. اوضاع طبیعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و تاریخی رضائیه. تهران، 1348، 107 ص.
- 115- دهخدا علی اکبر. لغتنامه. شماره مسلسل 219، حرف «م» (بخش دوم)، تهران، (ilsiz)
- 116- زاهدی ح. بررسی و تحقیق درباره شاهپور آذربایجان. تبریز، 1350، 125 ص.
- 117- علی بن احمد. حقوق دول و ملل. 1313 قمری، 198 ص. (yersiz)
- 118- علیخان م. دوره اول از تاریخ عالم. تاریخ ایران. تهران 1326 قمری، 166، 200، 154 s. ikinci cild

- 119- احمد ع. م. تاریخ قدیم آذربایجان، 1329 قمری، 48 ص. (yersiz)
- 120- زنوزی ح. مرند. تهران، 1358، 298 ص.
- 121- بیکرنگیان م. ح. گلگون کفنان (تاریخ نظامی ایران). تهران، جلد 1، 426 ص.
- 122- کاپانیپور س. تاریخ عمومی آذربایجان. تهران، 1346، 408 ص.
- 123- کاتبی ح. آذربایجان و وحدت ملی ایران. تبریز، 1321، 43 ص.
- 124- کیهان م. جغرافیای مفصل ایران. تهران. 1311، جلد 2، 555 ص.
- 125- کرزن ل. ج. ایران و قضیه ایران. تهران، 1349، 828 ص.
- 126- کرمانی ح. ک. از شهریار تا فاجعه آذربایجان و زنجان. تهران جلد 1، 480 ص. (ilsiz)
- 127- کسروی ا. تاریخ هیجده ساله آذربایجان. تهران، 1333، ن. ر. 2، 923 ص.
- 128- کسروی ا. زندگانی من. تهران، 1339، نشر 2، 343 ص.
- 129- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران. تهران، 1319، birinci hissə 397 s.
- 130- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران. تهران، 1319، ikinci hissə 400 s.
- 131- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران. تهران، 1319، üçüncü hissə 451 s.
- 132- کسروی ا. آذری یا زبان باستان آذربایجان. تهران، 75 ص.
- 133- لمبتون ک. س. مالک و زارع در ایران. تهران، 1323، 836 ص.
- 134- مکی حسین. تاریخ 20 ساله ایران. تهران، 1324، birinci cild, 370 s.,
- 135- مکی حسین. تاریخ 20 ساله ایران. تهران، 1324، ikinci cild, 382 s.,
- 136- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب المآثر والآثار. تهران، 1306 قمری، 294 ص.
- 137- محمد حسن خان صنیع الدوله. کتاب مرآت البلدان ناصری. 1877 (1295) جلد 1، 606 + 40 ص. (yersiz)
- 138- محمد حسن خان صنیع الدوله. کتاب مرآت البلدان ناصری. 1295 قمری جلد 3، 264 + 50 تهران
- 139- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب منتظم ناصری. 1298 قمری، جلد 1، 332 + 48 ص. (yersiz)
- 140- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب منتظم ناصری. 1299 قمری، جلد 2، 257 + 42 ص. (yersiz)
- 141- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب منتظم ناصری. 1300 قمری، جلد 3، 351 ص. (yersiz)
- 142- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب دررالتیجان فی تاریخ بنی اشکان، 1308 قمری، جلد 1، 52 + 246 ص.
- 143- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب دررالتیجان فی تاریخ بنی اشکان، 1308 قمری، جلد 2، 54 + 194 ص.
- 144- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب دررالتیجان فی تاریخ بنی اشکان، 1308 قمری، جلد 3، 70 + 157 ص.
- 145- محمد ح. خلف تبریزی. برهان قاطع. تهران، 1357، جلد 1، 550 ص.
- 146- مروارید ح. مراغا «افرازه رود» تهران، 1357، 715 ص.
- 147- میرزا عباس بن محمد علی شوشتری، ایران نامه یا کارنامه ایرانیان باستان. 1304، جلد 1، 597 ص. (yersiz)
- 148- میرزا کریم بن مهدیقلی. برهان جامع. تبریز، 1317 قمری، 505 ص.
- 149- مستوفی ع. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه. تهران، 1343، جلد 2، 548 ص.
- 150- مستوفی ع. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه. تهران، 1343، جلد 3، 707 ص.

- 151- معتمد م. ف. تاریخ روابط سیاسی ایران و عثمانی یا سپهسالار اعظم. تهران، 1326، جلد 2، 187 ص.
- 152- مختاری ح. تاریخ بیداری ایران. تهران، 1326، 922 ص.
- 153- مجتهدی م. رجال آذربایجان در عصر م. روطیت. تهران، 1327، 236 ص.
- 154- نادر میرزا. تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز. تهران، 1351، 374 ص.
- 155- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 1، 779 ص. (yersiz)
- 156- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 4، 63+154 ص. (ilsiz, yersiz)
- 157- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 5، 159+69 ص. (ilsiz, yersiz)
- 158- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 6، 138+68 ص. (ilsiz, yersiz)
- 159- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 7، 152+70 ص. (ilsiz, yersiz)
- 160- ناطق ناصح. زبان آذربایجان و وحدت ملی ایران. تهران، 1359، 115 ص.
- 161- نجمی ن. ایران در میان طوفان یا تاریخ زندگانی عباس میرزا. تهران، 1336، 238 ص.
- 162- سرداری نیا صمد. تاریخ روزنامه ها و مجله های آذربایجان. تبریز، 136، 144 ص.
- 163- پناهیان م. فرهنگ جغرافیایی ترکان ایران زمین. 1320، جلد 4، 375 ص. (yersiz)
- 164- رزم آرا علی. جغرافیای نظامی ایران. آذربایجان خاوری. 1320، 116 ص. (yersiz)
- 165- رفیعی م. انجمن (ارگان انجمن ایالتی آذربایجان). تهران، 1362، 344 ص.
- 166- سعیدی ق. ایلخچی. تهران، 1357، 242 ص.
- 167- سپهری م. ت. تاریخ قاجاریه. تبریز، 1319 قمری، جلد 1، 705 ص.
- 168- صفائی ا. نخست وزیران. تهران 1351، جلد 1، 396 ص.
- 169- صفائی ا. رهبران مشروطه. تهران 1354، 774 ص.
- 170- صفری بابا. اردبیل در گذرگاه تاریخ. تهران، 1353، جلد 1، 501 ص.
- 171- صفری بابا. اردبیل در گذرگاه تاریخ. تهران، 1353، جلد 2، 423 ص.
- 172- سبحانی ر. تاریخ و وجه تسمیه مدارس تبریز. تبریز، 1337، جلد 1، 425 ص.
- 173- طالبوف عبدالرحیم. مسائل الحیات. تفلیس، 1906، 151 ص.
- 174- طالبوف عبدالرحیم. سفینه طالبی یا کتاب الحمد. استانبول، 1312 قمری، جلد 2، 176 ص.
- 175- تدمن م. اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه. تهران، 1350، 444 ص.
- 176- تربیت محمد علی. زاد و بوم. تبریز، 1319، 158 ص.
- 177- تربیت محمد علی. دانشمندان آذربایجان. تهران، 1314، 414 ص.
- 178- طهماسبی ع. تاریخ رضاشاه پهلوی یا علل و نتیجه نهضت عمومی ملی آبان ماه 1304، تهران، 11305، 728 ص.
- 179- صذاری حسن. تاریخچه پنجاه ساله هنرمندان موسیقی ایرانی در آذربایجان. تبریز، 1352، 259 ص.
- 180- امید حسین. تاریخ فرهنگ آذربایجان. تبریز، 1322، جلد 1، 571 ص.
- 181- امید حسین. تاریخ فرهنگ آذربایجان. تبریز، 1322، جلد 2، 326 ص.
- 182- قحقی ن. زندگانی شهید نیکنام ثقه الاسلام تبریزی (1277-1320 قمری) و بخشی از تاریخ مستند مشروطه ایران. 1351، 776 ص. (yersiz)

- 183- خواجه نوری ابراهیم. بازیگران عصر طلئی. تهران، 1320-1321، جلد 1، 277 ص.
- 184- خورموجی م.ج. تاریخ قاجار. تهران، 1344، 365 ص.
- 185- حاجی سید ابراهیم زنجانی. تاریخ زنجان. تهران، 1352، 482 ص.
- 186- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 1، 350 ص.
- 187- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 2، 350 ص.
- 188- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 3، 350 ص.
- 189- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 4، 350 ص.
- 190- جهانبنای ع. خاطراتی از دوران درخشان رضاشاه کبیر. تهران، 1324، 276 ص.
- 191- شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی. به قلم چند نفر از دوستان و آشنایان او. برلین، 1926، 63 ص.
- 192- شجعی ز. نمایندگان مجلس شورای ملی در بیست و یک دوره قانونگزاری. 1344، 392 ص. (yersiz)
- 193- Abdul Hadi Hairi. The Idea of Constitutionalism in Persian Literature prior to the 1906 Revolution- (Akten des VII Kongress für Arabistik und Islamwissenschaft, Geottingen, 15 bis 22 August 1974. 189-207 p.
- 194-Bakhash sh. Iran: Monarchy, 1858-1896. London, 1978, 444 p.
- 195-Browne E. The Press and of Modern Persia. Combridge, 1914, 336 p.
- 196-Harford Jones Brydges. The Dinasty of the Kajars. New york, 1973. 448 p.
- 197- History of Persia under Qajar rule. Traslated from the Persian of Hasan-e Farsname-ye Naseri by Heribert Busse. New York London, 1972. 449 p.
- 198- Populations of the Middle East and North Afrika: A Geographical Approach. Edit by J.F. Clarke and W.B. Fisher. London, 1972. 432 p.
- 199- Richard W. Cottom. Nationalism in Iran. Pittsburg, 1967, 332 P.
- 200- Herman Vambery. Das Turkeenvolk in seinen Ethnologshen und Ethnographischen. Osnabruk, 1970, 638 p.
- 201- Senan Azer, İnan Türkleri, İstanbul, 1942, 44 s.
- 202- Toğan Z.V. Hatireler, İstanbul, 1969, 643 s.
- 203- Toğan Z.V. Ümumu Türk Tarihine Giriş, En Eski Devrlerden 16 Esre Kader. İstanbul, 1970, 2-ci nəşri, II c 537 s.
- 204- Şapaliyo E.B. Yeni ve yakın çağlar ve Türkiye tarihi, İstanbul, ilsiz 318 s.

Avtoreferatlar

- 205- Абдуллајев (Вилаи) М.А. Роль демократической печати в национально-освободительном движении в Иранском Азербайджане (1941-1946 гг.) Автореф. дис.. канд.ист.наук. Баку, 1975, 65 с.
- 206- Гасанов Н.А. Революционное движение в Табризе в 1905-1911 гг. Автор. дис..докт.ист.наук, Баку, 1975. 156 с.
- 207- Дагтушаде Ф.М. Экономические мероприятия национального правительства Иранского Азербайджана (1945-1946 гг) Автореф. дис. канд.зкон.наук. Баку, 1964, 19 с.

- 208- Ибрагим И.Г. Участие женщин в национально-освободительном движении народа Иранского Азербайджана (1941-1946 гг) Автореф.дис.. канд.ист.наук. Баку, 1965, 24 с.
- 209- Кендли-Харисчи Г.А. Развитие южноазербайджанской демократической литературы в 1941-1946 гг. Автореф-дис..канд. фил наук. Баку, 1956, 15 с.
- 210- Мирза-заде С.К. Национальный меджлис Иранского Азербайджана и его законодательная деятельность (1945-1946 гг). Автореф.дис... каид. юрид.наук. Баку, 1971, 44 с.
- 211- Талипов Н.А. Просветительские и философские воззрения Абд-ор-Рахима Талыбова. (1834-1911) Автореф.дис.. канд. филос. наук. Баку, 1980, 24 с.
- 212- Хандан Дж. Национально-освободительные идеи в литературе Южного Азербайджана. Автореф .дисс. докт, филолог, наук, Баку, 1949, 35 с.
- 213- Хасаев А.И. Мировоззрение Зейн-ол-абедин Марагаи. Авто-реф. дис..канд. филос, наук. М. 1967, 16 с.
- 214- Шамси М.И. Развитие просвещения в Иране (1851-1917 гг), Аатореф.дис...докт.ист.наук. Баку, 1981, 45 с.
- 215- Шойтов А.М. Роль Ахундова в развитии персидской прогрессивной литературы (проза, конец XIX в) Автореф. дис..канд. филолог.наук. М. 1951. 18 с.

Dövri Mətbuaat

219- Бакинский рабочий (Бақы)

216- آذربایجان (بئرسیز)

217- آذربایجان (تبریز)

218- آینه (تهران)

220- وارلیق (تبریز)

221- مجله دانشکده ادبیات تبریز (تبریز)

222- دده قورقود (تبریز)

223- اطلاعات (تبریز)

224- ایرانشهر (برلین)

225- یغما (تهران)

226- یولداش (تهران)

227- کاوه (برلین)

228- کومونیست (باکی)

229- گنجینه فنون (تبریز)

230- پیکار (برلین)

231- سخن (تهران)

232- ترجمان (باغچه سرای)

233- تورک یوردو (استانبول)

234- فریاد (اورمیة)

235- شاهین (تبریز)

236- شفق سرخ (تهران)